

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

**Кафедра «Економіка, організація та управління
підприємством»**

В.В. Компанієць, О.М. Полякова

**МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Частина 3

Харків 2011

УДК: 330.162

Компанієць В.В., Полякова О.М. Моральні основи економіки та підприємницької діяльності: Конспект лекцій: В 4-х ч. – Харків: УкрДАЗТ, 2011. – Ч. 3. – 58 с.

В конспекті лекцій послідовно викладено теоретичні і методологічні питання моральних основ ведення бізнесу та підприємницької діяльності.

Конспект лекцій складається з 4 частин.

В третій частині проаналізовано особливості категорії «праця» в православній соціально-економічній моделі, розкрито її ефективність, розглянуто принципи Домострою та дію православ'я на розвиток економіки і підприємництва.

Рекомендується для студентів спеціальності „Економіка підприємства” всіх форм навчання.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри „Економіка, організація і управління підприємством” 29 червня 2011 р., протокол №17.

Рецензент

доц. О.І. Фролов

В.В. Компанієць, О.М. Полякова

МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Частина 3

Відповідальний за випуск Компанієць В.В.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 12.07.11 р.

Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 2,5. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту

61050, Харків - 50, майдан Фейєрбаха, 7

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ**

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

**Кафедра “Економіка, організація і управління
підприємством”**

В.В.Компанієць, О.М.Полякова

**МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Конспект лекцій

з дисципліни

**„МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ”**

Частина 3

Харків 2011

УДК: 330.162

Компанієць В.В., Полякова О.М. Моральні основи економіки та підприємницької діяльності: Конспект лекцій: в 4 -х ч. – Харків: УкрДАЗТ, 2011.- Ч.3 – 57 с.

В конспекті лекцій послідовно викладено теоретичні і методологічні питання моральних основ ведення бізнесу та підприємницької діяльності.

Конспект лекцій складається з 4 частин.

В третій частині проаналізовано особливості категорії «праця» в православній соціально-економічній моделі, розкрито її ефективність, розглянуто принципи Домострою та дію православ'я на розвиток економіки і підприємництва.

Рекомендується для студентів спеціальності „Економіка підприємства” всіх форм навчання.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри „Економіка, організація і управління підприємством” від 29 червня 2011 р., протокол №17

Рецензент
доц. О.І. Фролов

ЗМІСТ

Лекція 7. Особливості категорії «праця» в православній соціально-економічній моделі	4
7.1 Подвійний характер праці і два періоди в житті людства	4
7.2 Основні цілі та функції праці	7
7.3 Праця і господарювання як духовно-моральні категорії	9
7.4 Принципи і умови ефективності праці. Особливості мотивації трудової діяльності	12
7.5 Особливості організації трудових відносин	20
7.6 Наукова організація праці	25
7.7 Праця як чинник виробництва	27
Лекція 8. Ефективність православної соціально-економічної моделі	29
Лекція 9. Домострой. Дія православ'я на розвиток економіки і підприємництва	37
9.1 Домострой як еталон господарювання в православній соціально-економічній моделі	37
9.2 Вплив православ'я на розвиток підприємницької діяльності. Основні риси господарської культури вітчизняних підприємців	40
9.3 Добродійна діяльність промисловців та підприємців	46
9.3.1 Російські благодійники та меценати XIX – початку XX ст.	46
9.3.2 Благодійність і меценатство в Україні	49

Лекція 7

Особливості категорії «праця» в православній соціально-економічній моделі

- 7.1 Подвійний характер праці і два періоди в житті людства.
- 7.2 Основні цілі та функції праці.
- 7.3 Праця і господарювання як духовно-моральні категорії.
- 7.4 Принципи і умови ефективності праці. Особливості мотивації трудової діяльності.
- 7.5 Особливості організації трудових відносин.
- 7.6 Наукова організація праці.
- 7.7 Праця як чинник виробництва.

7.1 Подвійний характер праці і два періоди в житті людства

Кожна соціально-економічна система має власні особливості розуміння і організації господарського життя, у тому числі його основи – трудової діяльності. В православній моделі господарювання і відповідній їй теоретичній думці – богословській, філософській, економічній, склалася самобутня концепція праці. Висловлена в теорії і втілена на практиці, вона на багато століть випередила концепцію якості трудового життя, одну з найбільш значущих розробок західного менеджменту кінця ХХ століття.

Осмислення православної моделі праці сьогодні надзвичайно важливо, оскільки саме вона є для нас ментальною, а, значить, найзрозумілішою і близькою, незважаючи на істотний розрив між реальною практикою існування цієї моделі і сьогоднішньою практикою праці. Саме ця модель є тим ідеалом, до якого необхідно прагнути. Це є основою виходу з кризи і подальшого розвитку українського суспільства і економіки.

На жаль, протягом останніх десятиріч в свідомості українців і росіян відбулося жахливе спотворення значення і цінності

праці: чесна праця, праця духовна, інтелектуальна знецінюється, оскільки не має гідної оплати, моральна, творча основа праці перекривається необхідністю заробляти на життя, в суспільстві культивується гонитва за прибутком, наживою. Про це свідчать як соціологічні опитування, проведені відомими соціологічними центрами, так і наші дослідження.

Результати всеросійського опиту суспільної думки, проведеного в 2003 році, показали: більше 80 % опитаних вважають, що сьогодні робота рідко приносить людям радість, моральне задоволення; 47 % опитаних вважають, що сьогодні росіяни стали працювати гірше, ніж раніше. На думку опитаних, погіршення якості праці – це наслідок макро- і мікроекономічного контексту трудової діяльності [63]. Опитування мотивів сучасних українців, проведене нами у 2007 році (в опитуванні брали участь 300 осіб: працівники залізничного транспорту, студенти вузу), показало, що працівники розділилися на дві майже рівні групи: одна – це ті, хто має високу трудову мотивацію, і друга – низьку, що характеризується неправильним уявленням значення, мети, результатів і результативності праці. У студентській молоді ситуація виявилася набагато гірше: тільки 12,5 % мають позитивну трудову мотивацію, у інших 87,5 % опитаних уявлення про працю спотворено. Якщо так піде далі, то про якісне зростання економіки України треба буде забути: без ефективної, чесної, творчої і створюючої, гідно оплачуваної праці воно неможливе. І причина спотворення цінності, значення праці знаходиться не тільки в області економіки, але і в області моральності суспільства.

Основою для осмислення суті і призначення праці, її місця в житті окремої людини і суспільства у філософській, богословській, науковій думці із затвердженням християнства як державної релігії і виникненням християнської цивілізації на багато століть стало її біблійне розуміння. Християнське розуміння праці для різних його конфесій (православ'я, католицизму, протестантизму) має як загальні риси, так і відмінності. Але саме відмінності відображають специфіку, унікальність певної цивілізації, соціально-економічної моделі. Спершу зупинимося на спільному.

Подвійний характер праці і два періоди в житті людства.
В біблійному розумінні (звичайно єдиному для всіх християнських конфесій) праця має подвійний характер. З одного боку – це необхідний і разом з тим тяжкий спосіб матеріального забезпечення життя. З іншого боку – це спосіб життєдіяльності людини, яка реалізовує і затверджує свою людську суть, своє призначення. Як зрозуміти таку подвійність? Її можна осмислити, тільки прийнявши відповідну періодизацію в житті людства.

Християнство розділяє все людське минуле на два етапи - «райський», в якому ще не було гріху, смерті, хвороб, боротьби за фізичне виживання, і всю решту людської історії, що почалася після гріхопадіння прародителів. В райський період, який предстає ідеальним образом людського буття, людина, творчо впливаючи на світ, повинна була з любов'ю перетворювати його, «обробляти» і «берегти» землю.

Як говорив св. Максим Ісповідник (VII ст.): „человек был призван всю Вселенную превратить в рай, силой знания проникнуть в небесные сферы чувственного бытия, объединить и одухотворить все творение" [цит. за 40]. Завдяки цій здатності бути „творческим "сотрудником" Богу, созидать еще не бывшее, в человеке, созданном «по образу и подобию Божию», и проявляется его богоподобие” [цит. за 40]. Це положення розділяють християнські богослови всіх конфесій.

Так, великий православний містик і богослов св. Григорій Палама говорив, зокрема, що „благодаря способности творческого труда человек превосходит ангелов, и что творчество всегда «Богостремительно», всегда результат "синергии", соединения двух волей – Божественной и человеческой”[цит. за 40].

Та ж думка проводилася відвіку і в католицькій традиції. І в сучасному католицизмі проповідь праці зайняла особливе місце. Для протестантизму ідея творчого покликання і, зокрема, професійного покликання також мала основоположне значення.

Після гріхопадіння людей характер праці змінився, з щасливої і радісної творчої співучасті в задумах Творця вона перетворюється на обов'язок людини. Тепер людям необхідно працювати не тільки через свою природну здібність до праці, але і для того, щоб забезпечувати свою життєдіяльність, біологічне

існування і соціальну практику: «в поте лица твоего будешь есть хлеб, доколе не возвратишься в землю, из которой ты взят, ибо прах ты и в прах возвратишься» (Бут. 3, 19) [8].

7.2 Основні цілі та функції праці

З цієї подвійності витікають основні цілі і функції праці:

1 Праця необхідна для задоволення природних потреб людини, «для захисту і розширення життя».

2 Праця необхідна не тільки для задоволення особистих потреб, але і для допомоги тим, хто має потребу.

3 Праця – це засіб і спосіб творчої самореалізації людини, розкриття «талентів».

4 Праця – педагог, вихователь.

5 Трудова діяльність - спосіб зростання особистості, у тому числі і перш за все, духовного зростання.

6 Трудова діяльність - засіб перетворення навколишнього світу, його одухотворення.

7 Незважаючи на зміну характеру праці вона розглядається як невід'ємна частина шляху спасіння, сприймається як чеснота.

Ці цілі і функції праці розкривають не тільки матеріальне, земне її вимірювання, але і вимірювання духовне, яке якнайповніше втілюється в православній моделі господарювання.

Обов'язковість, необхідність праці для забезпечення власного життя і для допомоги іншим визнається всіма християнськими конфесіями. Людина повинна працюючи заробляти засоби для свого життя, щоб не обтяжувати інших, не бути нахлібником. «Если кто не хочет трудиться, тот и не ешь», - говорить апостол Павло (2 Фес. 3,10) [8]. Праця дає можливість людині допомагати тим, хто має потребу: «Лучше трудись, делая своими руками полезное, чтобы было из чего уделять нуждающемуся» (Еф. 4, 28) [8].

Праця, згідно з християнським вченням, – це засіб і спосіб творчої самореалізації людини, розкриття «талентів» – Божого дару, здібностей і дарувань, спочатку закладених в кожній людині. Здібність до праці – це «талант», який отриманий дарма і також дарма повинен віддаватися навколишньому світу. До того ж людині, що віддає зароблене чесною працею, доводиться

пересилити особисте самозвеличання і власні інтереси, тобто морально піднятися на якусь сходинку досконалості і відчути радість від доброї справи. Ці духовно-психологічні переживання, що прославляють людську душу і пов'язані з актом доброї справи, і відомі християнській етиці.

Вся культура людства є результатом трудової діяльності і навпаки, праця людини, навіть найприватніша, несе в собі результати всієї попередньої діяльності людства. В цьому значенні вона містить в собі весь попередній досвід і виражає собою трудовий потенціал, накопичений поколіннями багатьох людей. Накопичена спадщина вбирає в себе тільки ті елементи, які сприяли розвитку людини. Багатовіковий відбір характеристик відсіяв все непотрібне і зайве, залишивши тільки те, що забезпечує можливість розвитку.

Г.С. Сковорода розглядає працю з погляду щастя людини і значення її життя. Він бачить в основі способу життя людини «споріднену працю» як дійсно людський спосіб самоствердження особи. Головне – реалізувати цю спорідненість до певного виду праці в загальній системі трудової діяльності суспільства. Сенс буття людини полягає в тому, щоб знайти себе в праці [цит. за 21, с. 361].

У Г. С. Сковороди, так само, як і у Аристотеля (його економіка і хрематистика), а потім і у С.М. Булгакова, звучить одна і та ж ідея: залежність типу, системи господарювання від типу мотивації (спрямованість на матеріальні або духовні цінності). Також, ще задовго до класиків економічної теорії, Г.С. Сковорода підкреслює важливість добровільної, а не примусової праці: система господарювання, в основі якої лежить примусова праця, – неефективна.

Із затвердженням православ'я в Київській Русі тема праці як основи сильної держави, ефективного домашнього господарства, виховання особи звучить в повчаннях князів і митрополитів. Володимир Мономах заповідає своїм синам трудитися і «в оселі», і у військовій справі, в набутті знань, і в добрих справах, таким чином підкреслюючи важливість і духовної, і фізичної праці, і праці з управління державою [цит. за 68].

Пронизаний темою праці і силвестрівський «Домострой». Добросовісна праця – основа міцного домашнього господарства,

виховання особистості дитини. Тому обов'язок батьків – навчити дітей старанно трудитися, виховати людину, християнина і господаря.

Те, що праця – це кращий педагог, розуміли і втілювали в своїй діяльності і наші видатні педагоги В.А. Сухомлинський, А.С. Макаренко. Адже, як відзначає С.М. Булгаков: "Труд имеет незаменимое значение для человека, как средство воспитания воли, борьбы с дурными наклонностями, наконец, как возможность служения ближним" [15, с. 212]. А сучасний богослов Паїсій Святогорець відзначає, що праця укріплює в людині «доверие к себе – в добром смысле слова» [цит. за 92, с. 233].

Погляди православ'я на ціннісну значущість праці в житті християнина знайшли яскравий вираз в статті митрополита Київського і Галицького Володимира. "Вера учит нас, – писал он в 1912 р., – ... смотреть на труд и работу ... как на нравственный долг... Мы обязаны силы нашей души и тела употреблять для нашего истинного блага, для пользы ближних и во славу Божию... Христианин совершает свой труд по совести, как обязанность, возложенную на него Самим Богом" [23, с. 364].

Як ми бачимо, людина покликана трудитися не тільки для себе, але для ближнього і для Бога. І лише таке розуміння мети, властиве православному світогляду, робить людину щасливою, дозволяє розкрити їй своє людське єство, зрости духовно і матеріально, реалізувати всі потреби, така праця створює істинну культуру і цивілізацію.

Истотною відмінною рисою православного розуміння праці було те, що праця і господарська діяльність розглядалися російськими і українськими мислителями як одна з головних форм духовного життя.

7.3 Праця і господарювання як духовно-моральні категорії

Розгляд господарства, праці як духовно-моральної категорії знайшов віддзеркалення в працях таких мислителів і економістів, як С.М. Булгаков, М.О. Бердяєв, І.О. Ільїн, Д.І. Менделєєв,

В.С. Соловйов, П. Флоренський, в економічних поглядах слов'янофілів. Про духовність праці пише і В.О. Сухомлинський.

Вихолощення духовного значення праці перетворює її в роботу, реалізуючи лише економічну мету господарювання, а не весь комплекс цілей (у тому числі сотеріологічну, есхатологічну, гуманну, екологічну), робить господарювання неефективним. В цьому зв'язку важливим є розподіл діяльності людини залежно від її мотивації і змісту на працю і роботу, який запропонував, зокрема, Д. І. Менделєєв – видатний вчений, економіст і господарський діяч. Він вважав, що ототожнення понять «робота» і «праця» помилково: «...печальная, очень крупная ошибка новейших учений состоит именно в смешении работы с трудом, рабочего и трудящегося... Работу можно дать, к работе принудить, присудить, труд – свободен был и будет, потому что он по природе своей волен, сознателен, духовен» [цит. за 49]. До речі, корінь слова «робота» – «раб» якраз і відображає примусовий, вимушений характер роботи, який за природою своєю не може зробити її якісною і ефективною в порівнянні з вільною працею, справою «важкою», але такою, яка розкриває творче призначення людини і приносить людині задоволення і радість. Д.І. Менделєєв також підкреслює, що праця, на відміну від роботи, соціальна, в ній людина реалізує не тільки свої, але і суспільні інтереси.

Ще один з найважливіших критеріїв відмінності праці від роботи, який виділяє Д. І. Менделєєв, – це ставлення людини до справи, що робиться, її мотивація: і художник, і священник, і урядовець, і вчитель «могут или просто работать, или действительно трудиться, смотря по тому, для чего и что они делают, любят ли дело, дают ли другим нужное» [3]. Праця – складна категорія, що вміщає в себе і роботу (з погляду наявності примусового елемента – самопримушування до праці, необхідності зусиль волі, тіла, розуму, психіки, яке виникло в результаті спотворення гріхом природи людини), і те, що понад неї – творчість, усвідомленість, цілеспрямованість, соціальність, гуманність, духовно-моральне начало. Роботу може здійснювати і машина, і тварина, але тільки людина має здібність до праці і може трудитися. Робота є тільки видозміною сил природи, вона

не може створити нове, а праця творить нове, ще не існуюче в природі і суспільстві.

Таким чином, трудова діяльність відрізняється від роботи творчою, утворюючою, духовно-моральною, а також соціальною складовими.

Також необхідно виділяти внутрішню і зовнішню працю. Внутрішня праця – це, перш за все, праця духовного характеру, пов'язана з подоланням гріху і вироцненням чеснот, праця для духовного зростання особистості, праця молитви, віри, любові. До внутрішньої можна віднести і працю інтелектуального характеру, але її якість і корисність для самої людини і для суспільства, навколишнього світу залежатиме від праці духовної – натхненний інтелект творить, а холодний, раціональний, егоїстичний розум може створювати теорії, моделі, предмети, які зрештою руйнують як саму людину, так і оточуючий її світ. Саме духовна складова праці визначає результати зовнішньої праці, що виявляється в конкретних діях і створюваних предметах.

Оскільки людина належить двом світам: і духовному, і матеріальному, праця розуміється, перш за все, як вдосконалення духовне, але і необхідність матеріальна - джерело багатства людини і суспільства, держави. Якщо праця не визнається як моральна цінність, то виникає прагнення до іншої, кримінальної форми збагачення і це ми, на жаль, знаємо з досвіду пострадянського господарювання.

Таким чином, сутність і цілі праці в православній моделі розумілися і в духовному, і в матеріальному; і в особистому, і в суспільному, космічному (вселенському) вимірах, що створювало цілісну модель праці, створює і підіймає людську особистість, суспільство, господарство.

Таке цілісне розуміння значення праці дозволяло сформулювати якнайповніші, всебічні принципи і умови ефективної праці, які дозволяють забезпечити як економічну і соціальну результативність, так і те, що зараз називають високою якістю трудового життя, тобто умови для повної реалізації потреб людини, гармонійного розвитку особистості.

7.4 Принципи і умови ефективності праці. Особливості мотивації трудової діяльності

Принципи і умови ефективності праці в православній соціально-економічній моделі можна сформулювати таким чином:

1 Усвідомленість і добровільність цілеспрямованої трудової дії людини, яка реалізується відповідно до волі Божої; трудовий процес має сенс, тільки коли він цілеспрямований [92, с.151].

2 Праця необхідна не тільки для задоволення природних потреб людини, але і для спасіння її душі.

В праці людина повинна реалізовувати всі свої потреби, не тільки природні (базові), але і потребу в творчості, творчому перетворенні світу, його одухотворенні, допомоги іншим людям, духовні потреби, перш за все потреби життя по совісті, безкорисливій любові.

3 Умовою «успіхів» є трудовий процес, що здійснюється з покорю та любов'ю, ті видимі блага, які досягаються зовні нього або крім нього не можуть бути істинними [92, с. 234]. Визнання добродією тієї праці, яка робиться в ім'я любові до Бога і ближнього, а не в ім'я задоволення егоїстичного інтересу. Цей принцип відображає духовно-моральну і соціальну ефективність праці, він є основою ідеалів служіння суспільно-корисній справі, сприяв формуванню інституту «службової праці».

4 Істинною може бути тільки така праця, в якій людина робить Бога помічником собі, що можливе тільки тоді, коли праця освячується молитвою і праведним життям [92, с. 235].

5 Будь-яку справу (як для інших, так і для себе) потрібно робити із старанням.

Цей принцип підкреслює важливість добросовісного, відповідального ставлення до праці як необхідної умови її якісних результатів.

6 Ефективна праця передбачує справедливу її оплату.

7 Ефективна праця, що дає можливість зростання людської особистості, передбачає і відповідну мотивацію з пріоритетом внутрішньої, а не зовнішньої мотивації, духовно-моральної, а не матеріальної мотивації.

8 Ефективна праця передбачає певну організацію трудових відносин на основах соборності, демократії.

9 Трудовий процес ефективний тоді, коли передбачає можливість зміни сфер діяльності.

10 Важлива умова ефективності праці – її співвимірність з силами людини, непомірна праця може стати не благом, а нещастям.

11 Умовою ефективності праці є чергування праці і відпочинку, певний ритм праці.

12 Для ефективної праці людині повинні бути забезпечені належні умови, перш за все безпечні умови праці.

Розкриємо ці принципи і умови більш детально. Сама по собі праця не є безумовною цінністю, а набуває характеру справжньої і доброї справи, якщо спрямована не на задоволення егоїстичних запитів тіла і душі, а на виконання Божого задуму про світ і людину.

З гріхопадінням виявилось порушенням співвідношення духу і плоті. Християнська етика і, зокрема, етика праці і бачить свою мету у відновленні належного співвідношення двох начал – духовного і матеріального. Потреби плоті при цьому не засуджуються і не поменшуються. Сам Господь Ісус Христос дав в молитві Господній («Отче наш») прохання про хліб насущний: «Хліб насущный даждь нам днесь» (Мф. 6,11) [8]. Чи не вище це освітлення земної праці і господарства?

Разом з тим в людині є більш важлива, ніж тіло, «складова» – її безсмертна душа. І тому «хліб небесний», духовна їжа, слово Боже більш важливе, ніж їжа для тіла. Євангельська розповідь про першу спокусу Христа в пустелі якраз і присвячена цій проблемі. Спокусник бачить людину істотою переважно тілесною. Ісус, навпаки, представляє людину істотою переважно духовною і відповідає спокуснику: "Не хлебом единым будет жить человек, но всяким словом, исходящим из уст Божиих" (Мф. 4,4) [8].

Центральним догматом християнства є догмат про Боговтілення Ісуса Христа Сина Божого. З нього, зокрема, витікає, що Бог, ставши людиною Ісусом з Назарета, знищив прірву між "посюбічним" і "потойбічним", між земним і небесним, людським і божественним. Все земне буття виявилось «виправданим» присутністю Бога. І тоді все, що скоюється тут, на землі, освяється вищим значенням. Тоді праця і весь господарсько-економічний процес можуть мати якийсь вищий сенс, стаючи засобом вдосконалення і одухотворення, підйому земної горизонталі в небесні висоти.

Принципи, що організують життя людини на землі, можна подати у вигляді тривимірного простору: «долгота – рождение в роды и роды; ширина – бесконечный труд; высота – освящающая благодать Божия, Божие благословение» [93]. Як тільки людина, людство нехтує будь-якою із сторін простору, можливість розвитку особистості, руху людини до спасіння, зникає. Якщо людина відмовляється від благословення, тобто в словах і вчинках заперечує віру в буття Бога, безсмертя душі, вона переходить в інше вимірювання, починає існувати не в тривимірному просторі, а «в площині праці і роду», втрачає богострімку вертикаль, «стелиться горизонтально по землі». Поступово людина і весь створений нею світ втрачає людське єство, дух творчості, свободи і любові, народжується технічна цивілізація, в якій світом і людським суспільством правлять матеріальні цінності: гроші, нажива, влада, задоволення, людина перетворюється на раба і вже не трудиться, але працює на створену нею виробничо-споживацьку машину.

Таким чином, умовами ефективної праці буде правильне поєднання, ієрархія (від духовних до матеріальних, базових) всього комплексу цілей трудової (і господарської, відповідно) діяльності, а також, як наслідок, реалізація духовно-моральних, творчих, соціальних, матеріальних потреб людини.

Ще в XII столітті князь Володимир Мономах (1053-1125) в своєму повчанні синам відображає ту основу, на якій будувалося господарство Стародавньої Русі – працьовитість як чеснота, праця, милосердя – як вище мірило богоугодності людини, необхідність навчатися того, чого не вмієш, удосконалюватися, праця для людини – джерело радості [цит. за 68, с. 78].

А через багато століть богослов і економіст Н. П. Гиляров-Платонов (1824-1887) підкреслює ті ж функції і пише, що «труд есть долг, а не средство своекорыстия. Верховный закон междулических отношений есть всеотдающая любовь» [цит. за 68, с. 352].

Духовно-моральна і соціальна ефективність праці неможлива без внутрішньої праці по „вирощуванню” любові до ближнього. Саме мотивація любові робить працю вільною, звільняє суспільство від конфліктів. Але з іншого боку, саме в спільній праці людина вчиться найбільшій чесноті – любові до іншого. Творець тісно зв'язав працю для власної користі і працю на користь інших. «Бог заставил нас нуждаться друг в друге, чтобы таким образом соединить нас вместе... Поэтому земледелец сеет не столько, сколько хватило бы для него, а работает на благо многих; и купец готовит не столько, сколько достаточно было бы для него одного, но и для многих других... Ибо, раз люди не в состоянии работать на благо ближнего, иначе как по принуждению, то Бог не допускает прийти к собственной выгоде иначе, как пройдя по пути принесения пользы другим», – пише святий Іоанн Златоуст [цит. за 97].

Особливості мотивації трудової діяльності. Моральний погляд на працю передбачував і особливе ставлення до питань матеріального стимулювання. Трудова мотивація була побудована на принципі переважання моральних форм примушування до праці над матеріальними. Моральну, творчу мотивацію праці як домінуючі підкреслювали О. О. Богданов, Н. П. Гиляров-Платонов, С. М. Булгаков, В. С. Соловйов, В. Ф. Ерн, Є. М. Трубецької, М. О. Бердяєв. Згідно з цим принципом, якісна і ефективна праця стимулювалася не стільки матеріальною винагородою, скільки різними внутрішніми моральними мотивами. Перш за все, в народній свідомості праця сприймалася як чеснота, виконати яку погано або неякісно – гріх, строго осуджуваний громадською думкою.

З одного боку, в народній свідомості встановилася ідеологія некористолюбства, презирство до гонитви за наживою, багатством. З іншого – ідеал справедливості в оплаті праці. О. А. Платонов підкреслює, що народне відчуття створило ідеал справедливої винагороди, порушення якого – спроба обдурити,

надути працівника – засуджувалося як моральний злочин. Народна казка про батрака і купця (попа), який намагався його обдурити, у всіх варіантах закінчується перемогою справедливості і осоромленням нечесного наймача [68, с. 21].

Особливістю укладання будь-яких господарських операцій була довіра як базовий чинник відносин між людьми, тому дуже велике значення надавалося договору-домовленості. Якщо селянин, ремісник один або з артілью наймався на роботу, з наймачем укладався договір, частіше за все усний, але порушити його було найбільшим гріхом, бо «договір дорожче за гроші».

Переважаючі моральні форми примушення до праці над матеріальними зовсім не припускали зрівнялівки в розподілі, а навпаки, виключали її. Для селянина вважалося аморальним заплатити рівну платню і майстру, і простому працівнику. Якісна праця повинна винагороджуватися значно вище. «Работнику полтина, мастеру рубль» [68, с. 23].

Кажучи про мотивацію до праці, важливо відзначити досить високий рівень оплати праці російських працівників в порівнянні з працівниками західноєвропейських країн. В середині XIX ст. німецький вчений барон Гаксгаузен, який відвідав велику кількість підприємств і вивчив системи оплати праці на них, зробив висновок, що «ни в одной стране заработная плата (фабричных рабочих) не достигает такой высоты, как в России». Крім того, проведені акад. С. Струмилініми дослідження свідчать, що традиційно високий рівень оплати праці склався ще в XI – XII ст. і в мирний час аж до XIX ст. на порядок (деколи не в один раз) випереджав рівень оплати західноєвропейських працівників. Перед Першою світовою війною рівень оплати праці в промисловості Російської імперії був вище за рівень Англії, Німеччини і Франції, складаючи приблизно 85 % рівня США [68, с. 23].

Ідеалом праці на Русі була аскетична праця ченців – праця, що робиться в ім'я любові до Бога і ближнього, некористолюбство. С. М. Булгаков пише, що саме «свободный аскетический труд есть та духовно-нравственная сила, которою утверждён фундамент всей европейской культуры» [15, с. 314].

Цей ідеал аскетичної праці втілювався в практиці господарського життя на Русі через принципи «Домострою» з

його орієнтацією на некористолюбство і самозабезпечення (XVI-XVIII ст.), а також через досвід монастирського господарювання. Згодом ідеал праведної праці втілювався в активній добродійній і меценатській діяльності. Господарський практицизм, нерідко осуджуваний православ'ям за свій тилітарний характер, проте не заперечувався, а був необхідною матеріальною умовою ефективного домобудівництва і підприємництва. Пізніше з'явився такий зразок господарської поведінки, як патріотичне служіння, ідеал служіння суспільно-корисній справі. Купці, підприємці і промисловці сприймають свою працю, справу, свої обов'язки не тільки як джерело матеріального добробуту, а як служіння ближньому, суспільству, Батьківщині, Богу.

Але православ'я не просто знайшло свій власний еквівалент протестантському раціоналізму. Воно спочатку виходило з більш високих моральних критеріїв, що не могло не відобразитися і на діловій сфері. В протилежність протестантському «визначенню до спасіння» і «виправданню вірою» моральною нормою православ'я є, за словами протоієрея Сергія Булгакова, «хождение перед Богом с мыслью об ответственности перед Ним». Для православної людини сам по собі успіх зробленої справи, величина прибутку ще не є доказом її моральної виправданості, богоугодності.

Принцип визнання добродійною тієї праці, яка здійснюється в ім'я любові до Бога і ближнього, а не в ім'я задоволення егоїстичного інтересу, став основою ідеалів служіння суспільно-корисній справі, сприяв формуванню інституту **службової праці**.

Щодо вибору роду діяльності православна етика праці не вважає більш бажаною Богу працю представників певної професії – лікаря або вченого в порівнянні з працею робітника або художника. Ще Климент Олександрійський вказував, що в кожному ремеслі можна служити Богу. Універсальність на противагу вузькій спеціалізації, свобода у виборі професії і право займатися різними видами трудової діяльності – це особливості православної етики праці, які істотно відрізняються від протестантської етики. Вони сприяли усесторонньому розвитку

професійних навичок людини, універсальності її знань, відсутності розподілу праці на престижну і неprestижну.

Неприйнятна тільки діяльність, яка завдає шкоди людині, суспільству, природі. Моральний зміст діяльності людини припускає виділення діяльності, що схвалюється моральними стандартами, яка і вважається працею, і аморальної діяльності, яку працею назвати не можна, оскільки вона не творить, а руйнує суспільство, особу, економіку. Сучасність породила розвиток цілої індустрії, спеціально спрямованої на пропаганду пороку і гріху, задоволення згубних пристрастей і звичок, таких як пияцтво, наркоманія, розпуста і перелюбство. Така діяльність гріхозна і не вважається працею, оскільки вона руйнує, розбещує не тільки людину, що бере участь в ній, але і суспільство в цілому.

Праця для найманого працівника – основне джерело коштів для існування. Тому необґрунтоване звільнення, низька оплата праці, невчасна або неповна виплата заробітної платні ставлять його на грань виживання. **Гідна і своєчасна оплата праці, милосердя і справедливий розподіл – ці обов'язкові умови праці були відомі ще з часів Старого Заповіту.** Священне Писання говорить: «Не обижай наемника... В тот же день отдай плату его ..., чтобы он не возопил на тебя к Господу, и не было на тебе греха» (Втор. 24.14 - 15) [8]; «Горе тому, кто ... заставляет ближнего своего работать даром и не отдает платы его» (Иер. 22.13) [8]; «Вот, плата, удержанная вами у работников, пожавших поля ваши, вопиет, и вопли жнецов дошли до слуха господа Саваофа» (Иак. 5.4) [8].

Разом з тим **заповідь Божа наказувала трудящим піклуватися про тих людей, які з різних причин не можуть самі заробляти собі на життя, – про немічних, хворих, біженців, сиріт і вдов – і ділитися з ними плодами праці, «чтобы Господь, Бог твой, благословил тебя во всех делах рук твоих» (Втор. 24.19-22) [8].** Продовжуючи на землі служіння Христа, Який ототожнив Себе саме із знедоленими, **Церква завжди виступає на захист безмовних і безсилих. Тому вона закликає суспільство до справедливого розподілу продуктів праці, при якому багатий підтримує бідного, здоровий – хворого, працездатний – непрацездатного. Духовне благополуччя і**

самозбереження суспільства можливе лише в тому випадку, якщо забезпечення життя, здоров'я і мінімального добробуту всіх громадян вважається безумовним пріоритетом при розподілі матеріальних благ.

Ефективність праці припускає дотримання її певного ритму, що відображає принцип відповідності. Слово Боже не тільки звертає увагу людей на необхідність щоденної праці, але і задає їй особливий ритм. Четверта заповідь свідчить: «Помни день субботний, чтобы святить его. Шесть дней работай и делай всякие дела твои; а день седьмой – суббота Господу Богу твоему: не делай в оный никакого дела ни ты, ни сын твой, ни дочь твоя, ни раб твой, ни рабыня твоя, ни скот твой, ни пришелец, который в жилищах твоих» (Вих. 20. 8-10) [8]. Цим велінням Творця процес людської праці співвідноситься з божественною творчістю, що поклала початок всесвіту. Адже заповідь вшанування суботи обґрунтовується тим, що при створенні світу «благословил Бог седьмой день, и освятил его, ибо в оный почил от всех дел Своих, которые Бог творил и созидал» (Бут. 2.3) [8]. Цей день повинен бути присвячений Господові, з тим, щоб повсякденні турботи не могли відвернути людину від Творця.

Людина – не «постійно працюючий механізм». Їй потрібен час для відпочинку, духовного життя, творчого розвитку – так стверджується в сучасному документі – «Зводі правил і принципів господарської діяльності», прийнятому на VIII Всесвітньому Російському Народному Соборі. Постійна одноманітна робота, навіть інтелектуальна, духовно обідняє особу і приводить до її деградації. Ніщо не може виправдати відмови людини від законного часу відпочинку, вихідних днів і повноцінної відпустки [76]. Також в цьому документі звертається увага на забезпечення безпечних умов праці і затверджується, що «робота не повинна вбивати і калічити людину». Створення гідних умов праці, суворе дотримання техніки безпеки на виробництві – сфера підвищеної відповідальності працедавця, у тому числі держави.

Отже, ми бачимо, що принципи і умови ефективності праці припускають цілісне бачення людини, її духовно-матеріальної природи і необхідності реалізації богострімкої ієрархії потреб в

праці внутрішній і зовнішній. Ніяка частина природи людини при цьому не поменшується, але все знаходить своє місце і призначення: зовнішні плоди праці для підтримки тіла і душевно-тілесного розвитку, для забезпечення життя. Внутрішні – духовна праця, для творення особи, зростання за образом і подобою Божою, духовно-інтелектуальна праця для перетворення навколишнього світу через зовнішню, натхненну працю, що приносить добрі плоди суспільству в тому, щоб вирішити нарешті проблему голоду і високої смертності, забезпечити високий рівень духовного і матеріального розвитку кожної особи, соціальну справедливість і мир в суспільстві, щоб вивільнити завдяки роботі машин, новій техніці і технологіям вільний час людини, спрямувавши його на її духовно-моральний розвиток, в тому, щоб допомогти тим, хто не може трудитися, щоб захистити і прикрасити природний світ.

Як мінімальні умови ефективної праці необхідно вважати ті, які забезпечують базові і соціальні потреби людини. Вони були відомі ще з часів Синайського законодавства: справедливість і своєчасність оплати, гідна оплата праці, дотримання договірних відносин в оплаті праці і її обсязі, дотримання ритму праці, необхідний відпочинок, милостиня від плодів праці, до них також слід додати і безпечні умови праці. Проте максимальні умови ефективності праці, які розкриваються в християнстві, припускають духовний зміст і значення праці, а відповідно і її мотивацію, праця розуміється як співробітництво Богу, як спасіння душі, труд для перетворення власної душі, зростання особистості, праця любові і молитви, праця як творче розкриття людини, праця як служіння Богу і ближньому.

7.5 Особливості організації трудових відносин

Культура, практика господарювання, трудова діяльність на Русі, на відміну від країн Західної Європи, будувалася не на основах індивідуалізму і конкуренції, а на принципах колективізму і соборності. Це було пов'язано як з особливістю релігійної свідомості, так і з складними природно-кліматичними умовами, а

на Західній Русі (Україна, Білорусь) – необхідністю об'єднуватися проти загрози іноземного панування. Схильність до общинності, соборності в праці, кооперації як особливі характеристики організації трудових відносин на Русі, особливості, властиві православній соціально-економічній моделі, виділяли О. В Чаянов, П. Б. Струве, П. О. Кропоткін, І. О. Ільїн, С. М. Булгаков, М.О. Лосський, М.О. Бердяєв.

Поняття «соборності» не відоме західній соціальній або економічній думці. Це поняття було запропоновано Хомяковим О.С, а розвинули його російські мислителі ХІХ століття як поняття, що виражає ідею єдності в множині. Звичайно в літературі виділяються декілька значень соборності, але всі вони в цілому зводяться до відомого визначення М.О. Лосського «соборность означает сочетание свободы и единства многих людей на основе их общей любви к одним и тем же абсолютным ценностям».

Необхідно відзначити, що православне вчення органічно поєднує два принципи: свободу і єдність. На відміну від нього, католицтво виражає ідею єдності без свободи, а протестантизм – свободу без єдності. Тому і поняття соборної праці, що поєднує свободу і єдність, у принципі відсутнє як в католицькій, так і в протестантській моделях праці.

В праці людей об'єднувала віра і молитва, ідеал служіння Вітчизні, роду, тобто загальні цінності і ідеали, а також сама об'єктивна необхідність сумісної праці у важких природно-кліматичних або соціальних умовах. Людина – частина цілого – сім'ї, общини, артілі, колективу. Служіння Батьківщині, суспільній справі, общині – ставало ціллю життя. Вимога однієї людини до суспільства заради реалізації егоїстичних інтересів вважалася аморальною. Соборна праця була пронизана відчуттям взаємної відповідальності за самого себе, за інших і за все, що відбувається навколо. І це ще одна причина високої якості такої праці.

Підкорення своїх особистих інтересів інтересам суспільства і таким чином самообмеження, жертвність вважалися необхідною умовою існування особи, а відстоювання своїх інтересів за рахунок інтересів інших людей, суспільства, випинання свого Я, гординя (коли людина ставила себе вище за

все), вважалися великим гріхом. При цьому, звичайно, необхідно враховувати те, що у суспільства були єдині цінності, єдиний ідеал, що визначалися православною вірою і культурою (саме тому зараз повернення до ідеї соборної праці для переважної частини суспільства не можливе). Проте в єдності зберігалася і свобода особи. В творчій, спільній праці людей, з'єднаних єдиними цінностями і любов'ю, не було придушення особи, навпаки, кожен мав нагоду якнайповнішої реалізації свого потенціалу. В спільній праці вчилися професіоналізму і опановували нові знання і навички, вчилися слухати, чути, розуміти один одного.

Людина, вихована в православної вірі і культурі, ставилася до праці, як до внутрішнього морального боргу, як до обов'язку перед Богом, як до суспільного, тобто соціального обов'язку, добровільно прийнятого на себе. Саме ця добровільність і перетворювала працю-обов'язок в працю-чесноту, в цьому виражалася і внутрішня свобода. Свобода праці – це усвідомлена необхідність, добровільно прийняте на себе зобов'язання. Важливим було в праці і усвідомлення себе як сотворця Богу, це розуміння і відчуття сотворця окриляло людину, народжувало нові ідеї і радість творіння, створення.

Слід підкреслити, що праця ніколи не зводилася до сукупності дій або навичок, а розглядалася як вияв духовного життя, причому працьовитість була характерним виразом духовності. Праця не протистояла іншим елементам духовної культури, а полягала разом з нею в нерозривній цілісності. Століттями був вироблений непорушний ритм і норми праці – узгодження окремих етапів трудового процесу, режим дня, співвідношення початку і завершення робіт. Ставлення до праці, відносини в трудових колективах регулювалися нерідко на релігійному рівні. В цих умовах праця була справжнім творчим дійством, непорушним правилом, якому підкоряються, буттям. Причому людина в цьому дійстві була не гвинтиком, а повноправною дійовою особою всесвіту. Недаремно весь трудовий ритм зв'язувався з іменами святих, релігійними святами, традиціями і звичаями. Саме тому праця носила цілісний, духовно-моральний характер.

Форми організації трудового життя, які мали соборний, общинний характер – це і сільська община, і трудові братства і артілі, різні форми об'єднань купців і підприємців – гільдії, сотні, а пізніше, на початку ХХ століття, добровільними об'єднаннями приватних ініціатив у різних сферах господарювання стали кооперативи. Всі ці форми були побудовані на основах самоврядування, взаємодопомоги, довіри, взаємної відповідальності, давали можливість кожному використовувати і розвивати свої можливості і здібності, сприяли розвитку самостійності, вияву заповзятливості і ініціативи.

Артіль – явище, властиве тільки православної моделі господарювання, була добровільним товариством рівноправних працівників, створеним на основі солідарності, взаємодопомоги і взаємовиручки для вирішення практично будь-яких господарських задач. Об'єднання людей в артілі не тільки не обмежувало дух самостійності і заповзятливості кожного артільника, а, навпаки, заохочувало його. Артіль дозволяла поєднувати схильність до самостійної і навіть відособленої праці з колективними зусиллями.

Початком рівноправності, відзначає О.О. Платонов, артілі різко відрізнялися від капіталістичних підприємств; спроби експлуатації одних членів артілі іншими, як правило, різко присікалися [68]. Причому рівноправність не порушувалася наданням одному з членів функції розпорядження, оскільки кожний з членів міг бути призначений товаришами на її виконання. В деяких артілях функція розпорядження виконувалася по черзі кожним з артільників. Артіль об'єднувала професіоналів і однодумців і була добровільним об'єднанням, що повною мірою сприяло розвитку справжньої трудової демократії.

Демократичний характер артілі полягав у рівному праві для всіх виразити свої здібності незалежно від свого соціального становища. В артілі кожний повинен був виявити свої кращі здібності. В найтиповіших артілях Стародавньої Русі могли брати участь представники всіх прошарків (і «кращі», і «молодші» люди, і смерди, і бояри, і духовні особи, і навіть княз'я [68, с. 31]) при одній умові – визнання ними артільних основ.

Солідарність виявлялася в тому, що всі члени артілі були зв'язані круговою порукою: кожний з них ручався солідарно за всіх інших, всі разом – за кожного окремо. До нас дійшли історичні пам'ятники – договори з артілями, які закінчуються вказівками, що відповідальність за збитки, завдані артіллю, „должны падать на того, «кто будет в лицах», т.е. на кожного конкретного члена артели” [68, с. 29].

При цьому рівноправність, демократія не означали зрівнялівки – розподіл доходу здійснювався відповідно до праці.

Важливо відзначити також і змістовну (зміст праці) сторону артільності – це цілісність праці, її органічна єдність, нерозривність. Пригадаємо, що в західній політичній економії XVIII – XIX ст. часто оспівувався розподіл праці, її спеціалізація. Традиція ця бере початок з А. Сміта, що почав свою знамениту працю «Про походження і причини багатства народів» з опису розподілу праці на англійській шпильковій мануфактурі. До речі – це відбиток протестантської етики праці, що спрямована на вузьку її спеціалізацію. Навпаки, російські мислителі, керуючись православним баченням праці, відстоювали необхідність цілісності, єдності, інтеграції і кооперації праці. Це «теорія взаємної допомоги» П.О. Кропоткіна, концепція «людської придатності» П.Б. Струве та ін.

В артілях, общинах, братствах весь процес праці був організований таким чином, що навіть за наявності спеціалізації не втрачався єдиний ланцюг трудового процесу від задуму майстра до конкретного продукту. Будь-яка артіль з вихідного «сирого матеріалу» виготовляла не напівфабрикат, а кінцевий продукт, за якість якого відповідав кожний артільник. Артіль була ні в якому разі не групою вузько спеціалізованих працівників, в артілі діяв принцип взаємозамінності, кожний прагнув того, щоб оволодіти не тільки основною спеціальністю, але і суміжними видами. Артільність праці означає цілісність праці, єдність трудівників.

Таким чином, праця в умовах артілі, братства, общини мала характер цілісний, нерозривний, органічний, що не породжувало, на відміну від західної моделі праці, проблему її відчуженості. Людина господарююча розуміла значення своєї праці і в матеріальному, і в духовному вимірюванні, вона реалізовувала

себе в праці як особа, відтворюючи і примножуючи свій особистий і суспільний, духовний і матеріальний потенціал і капітал. В господарський процес вносився духовно-моральний початок, що корінним чином відрізняло ці форми організації праці від західних.

Артільні форми організації праці пронизують російську промисловість до другої половини XIX ст.: артільники брали на свій підряд цех або ділянку виробництва і робили звіт перед керівництвом тільки за кількість і якість роботи, а всі питання щодо виконання підряду і розподілу заробітку вирішували самі усередині артілі. Були випадки, коли робітники артільно брали в свої руки все підприємство. В Росії вперше у світі зафіксовані факти робочого самоврядування на підприємствах. Один з них відноситься до 1803 р., коли на Красносельській паперовій фабриці робітники уклали з власником договір, відповідно до якого фабрика протягом довгого терміну знаходилася в управлінні самих робітників. Для керівництва роботами вони вибирали з свого середовища майстра, самі визначали тривалість робочого дня, порядок роботи, розподіл заробітку [68, с. 31].

Артіль давала зразки високоефективної роботи. З 1838 по 1917 рр. будівельні артілі без яких-небудь механічних засобів проклали більше 90 тис. км залізниць. Вісім тисяч артільників побудували Велику Сибірську магістраль протяжністю 7,5 тис. км всього за 10 років [68, с. 32]. В період з 1880 по 1917 рр., тобто за 37 років, було побудовано 58251 км, що дає середній річний приріст в 1575 км. За 38 років радянської влади, тобто до кінця 1956 р., було побудовано всього 36250 км, що дає річний приріст лише в 955 км. Споруда одного кілометра залізниці в Царській Росії обходилася в 74 тис. крб, а при радянській владі – в 790 тис. руб. виходячи з однакової купівельної спроможності рубля [10].

7.6 Наукова організація праці

Опора на морально-трудові аспекти господарської діяльності забезпечила російській економічній думці пріоритет в багатьох галузях розвитку праці, і перш за все в її науковій організації. Ще задовго до досліджень Ф. Тейлора, в 60-70-ті рр.

XIX ст. в Московському вищому технічному училищі розробляються і упрощуються раціональні методи навчання ковальського, токарного, слюсарного та ін. «мистецтв». В 1870 р. училище на мануфактурній виставці в Петербурзі отримало золоту медаль за «відмінне виконання всіх виставлених предметів... і переважно за почин у вельми високій справі систематичного навчання ремесел, що входять в коло діяльності механіків...».

Через два роки училище було удостоєно чотирьох великих золотих медалей «за виставлені навчальні колекції і машини...». В 1873 р. на Всесвітній виставці у Відні училище за свої навчальні посібники одержує Медаль досягнення успіху. Проте російські західники в економічній науці не дозволили цій системі розповсюдитися в Росії. Першими застосовувати російську методику в широкій практиці почали США. В Массачусетському технологічному інституті була побудована спеціальна будівля для навчальних майстерень, в яких викладання працеведення повинне було здійснюватись за російською системою. Тут вийшла щодо цієї системи спеціальна книга. Москвичі за Найвищим дозволом виготовили і подарували Массачусетському інституту набір навчальних посібників з програми МВТУ. Слідом за Массачусетським технологічним інститутом російську систему опанували Пенсільванський і Вашингтонський університети. В 1884 р. три американські міста – Чикаго, Толедо і Балтімор організували трудові навчальні заклади за типом Массачусетського, а в 1885 р. їх приклад наслідували Філадельфія і Омаха. Американці так оцінювали російську систему: «...зберігає час і гроші». Багато положень російської системи були використані Ф. Тейлором в його працях.

В Росії раніше, ніж в Європі і Америці, почалося теоретичне вивчення досягнень людини (І. М. Сеченов). Проф. Савін видав книгу «Різання металу», оцінену в західноєвропейській літературі нарівні з працями Ф. Тейлора. Створюється російська школа наукової організації праці, її представники – М. Арапов, М. Єспрозванний, П. Богодаров, А. Гастєв, В. Желєзнов; утворюється навіть спеціальне видавництво, що розвернуло «небачену навіть для європейських країн агітацію за принципи наукової організації праці». В «Російському багатстві», у «Світі

Божому», в «Журналі для всіх» з'являються статті про наукову організацію праці. Відомі успішні спроби впровадження наукової організації праці на уральських заводах, і зокрема в Лисьві, на заводі П. Семенова в Петербурзі. Перед Першою світовою війною в Росії було вісім заводів, що застосовували в тій або іншій формі наукову організацію праці, тоді як у Франції був зареєстрований лише один. Ще більш широко наукова організація праці стала застосовуватися на російських збройних заводах в роки Першої світової війни [67, 58].

7.7 Праця як чинник виробництва

В дослідженнях представників східнослов'янської економічної думки, на відміну від західних шкіл, праці як чиннику виробництва відводилася головна роль. Чесна праця розглядалася як єдине джерело багатства, народного добробуту. Серед двох чинників виробництва – праці і капіталу, пріоритет віддається праці як джерелу капіталу. Власність розглядається як функція праці, а не капіталу. Вважається, що економічний процес повинен бути спрямований не на максимізацію капіталу і прибутку, а на забезпечення трудової самодостатності.

Вимірювання ефективності трудової діяльності повинне виходити з призначення праці не тільки як способу виживання людини і людства в навколишньому світі, але і з позиції її соціального, творчого, духовного призначення. Ми вже розглянули концепцію праці в православній соціально-економічній моделі. Виходячи з неї справді ефективною можна вважати таку працю, яка не тільки продуктивна в звичайному значенні цього слова, але і забезпечує високу якість трудового життя людини, реалізуючи повною мірою її особистий потенціал (духовно-моральний, соціальний, творчий, інтелектуальний, емоційний, вольовий, фізичний). Тим самим продуктивна праця служить суспільству не тільки кількісно, але і якісно: не тільки за обсягом продукції, що виробляється, і за кількістю заощаджених зусиль і часу, що теж важливо, але і за якістю продукції, за збільшенням духовно-морального, творчого і інтелектуального потенціалу людини і суспільства. Праця сприяє зростанню творчих і інтелектуальних здібностей людини,

без практичного їх вироблення у процесі трудової діяльності людина „закопує свої таланти в землю”, вони не приносять прибутку ані їй, ані працедавцю, ані суспільству. Праця (це її педагогічна функція) виховує чесність, ощадливість, дисципліну, витримку, що, поза сумнівом, впливає на якість роботи і на величину витрат. Праця соціальна і тому спільна трудова діяльність допомагає людині вирости громадянином, стати гідним членом суспільства, зрозуміти, прийняти іншу людину, допомогти їй. Якщо праця сприймається як служіння народу і державі, вона приносить користь цьому народу і державі. Якщо ж праця сприймається як служіння Богу, в цьому випадку людина здатна на повне розкриття своїх талантів і здібностей на істинне благо народу, навколишнього світу, держави, благо, що вимірюється сукупністю критеріїв – починаючи від духовно-морального і сотеріологічного і завершуючи соціальним, екологічним, економічним.

Висновки. Праця в православній соціально-економічній моделі (як в теорії, так і в практичному втіленні) розглядається як нерозривна сукупність трьох її сторін – техніко-організаційної, соціально-економічної і духовно-моральної. Причому остання має незаперечний пріоритет. Праця не зводиться до сукупності дій або навичок, а розглядається як вияв духовного життя, працьовитість оцінюється як чеснота. Ставлення до праці, відносини в трудових колективах часто регулюються на релігійному рівні. В цих умовах праця є справжнім творчим діянням, що підкоряється непорушним правилам буття. Причому людина в цьому діянні не гвинт, а повноправна дійова особа всесвіту. Недаремно весь трудовий ритм зв'язується з іменами святих, релігійними святами, традиціями і звичаями. Саме тому праця носить цілісний, духовно-моральний характер. В такій праці людина реалізовує себе як творча, моральна особа, яка володіє цілеспрямованою свідомістю і волею, протистає процесам, що ведуть до руйнування. Самобутні особливості праці і виробництва – трудова і виробнича демократія, без яких неможлива повна самореалізація і самовираження. Особливості трудової і господарської мотивації – переважання моральних форм примушування до праці над матеріальними.

На жаль, православна соціально-економічна модель для нас поки що залишається у минулому. Але саме вона закладена в українській ментальності, а, отже, може зробити позитивний вплив на сучасне економічне життя, вказати шлях до рішення багатьох соціально-економічних проблем. Йдеться не про механічне перенесення старих господарських форм в сучасне життя, а про врахування культурних і психологічних установок, що вироблені багатовіковою історією нашого народу і стали орієнтирами його життя. Нам слід уважно вивчати і використовувати віковий господарський досвід і національні економічні стереотипи. Перш за все необхідно ставити питання про спадкоємство самого духу економіки, її духовно-моральних основ. Це означає розгляд праці як духовно-моральної, а потім вже економічної і організаційно-технічної категорії. Те, що такий підхід ефективний, свідчить розвиток на Заході концепції якості трудового життя, яка стала свого роду новою ідеологією праці.

Лекція 8

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕЛІ

Емпіричні (кількісні) докази ефективності православної соціально економічної моделі, духовно-моральної економіки знайти досить нелегко. Причина полягає в тому, що ця модель, на жаль, є історичним минулим. До того ж, систематизація і представлення всього матеріалу зайняло б не одну наукову роботу. Але головне полягає у тому, що критерії оцінки ефективності соціально-економічної системи, які прийняті у сучасній економічній науці, а також існують у реальній практиці господарювання, суттєво відрізняються від тих, за якими оцінюється господарювання згідно з принципами православної етики. Критерії та принципи ми наводили у відповідних темах.

Така модель господарювання, безумовно, була наявна в перших християнських общинах. Але вона дійшла до нас не в кількісних параметрах, які відображають ефективність, а в якісному описі її особливостей у працях ранньохристиянських

авторів. Модель духовно-моральної економіки, безумовно, існувала у Візантійській імперії в період її розквіту. Проте, найдоступнішим для дослідження є досвід і результати господарювання, що склалися в російській православній соціально-економічній моделі, яка починала розвиватися з періоду водохреща Київської Русі. Він включає дослідження: досвіду монастирського господарювання; теоретичні дослідження таких категорій, як праця, власність, багатство (теми 6, 7); принципів домобудівництва; особливостей і результатів розвитку купецтва і підприємництва; феномена добродійності (тема 9); особливостей організації і результатів господарювання в умовах артілі і трудових братств; витоків, причин, результатів «російського економічного чуда» (тема 11).

Як приклад ефективності монастирського господарювання можна навести Соловецький монастир. Розквіт монастиря, в тому числі господарської діяльності, пов'язаний з ім'ям святиителя Пилипа – митрополита Московського. Він народився в 1507 році в боярській сім'ї Количевих, наближеній до двору Івана Грозного. З юного віку відчувши тягу до монастирського життя, він таємно покидає батьківський будинок, а в 1537 році приймає чернечий постриг у Соловецькому монастирі з ім'ям Пилип. У 1548 році він стає ігуменом монастиря і, крім духовного життя і наставництва, активно займається господарським благоустроєм. Клімат на Соловецькому острові був досить суворим і господарське життя було пов'язано з багатьма труднощами, часто мова йшла не про ефективність, а про забезпечення виживання. Тим не менш, за ініціативою нового ігумена в ліси острова запускають лапландських оленів, дерев'яні будівлі монастирських споруд замінюються на кам'яні, для чого вибудовується цегельний завод, для забезпечення пересування по острову проводяться дороги в різних напрямках. Крім того, монастирська братія осушує болото і будує водяний млин, з'єднує каналами 52 малих соловецьких острови, завдяки чому поліпшується клімат на острові. Особливе піклування мав ігумен про соляні варниці – головне джерело монастирського доходу. Влаштується при монастирі і лікарня.

Центром монастирського життя на заході України була Почаївська лавра. Архієпископ Антоній (Храповицький), будучи волинським архієпископом, заснував при Почаївській Лаврі банк,

який видавав малоросійським селянам підйомні кредити і вивів мільйони малоросійських селян з-під економічної залежності від фінансово сильних діаспор, зробивши Волинь зоною процвітання і політичної стабільності. Без благословення почаївських духівників жоден кандидат у краї не міг потрапити до Державної Думи Росії. Екстремістів, як правих, так і лівих, в області не було, оскільки було скасовано основу для їх існування. А просвітницька робота серед населення була величезною – тираж "Почаївських листків" перевищував 2 мільйони.

Інший приклад господарювання, заснованого на принципах православної етики, – діяльність багатьох купців та підприємців (тема 9), серед яких були не тільки відомі у промислових, торговельних колах прізвища, а навіть такі, що присвячували своє життя служінню Богу. Так, великий православний святий Серафим (Муравйов) Вирицький (1865-1949) до постригу був одним з найбільших у Росії комерсантів, які торгували хутром. Він створив товариство кредиту на довірі, де угоди укладалися без паперів, найдостойнішим чином оплачував і дбав про своїх працівників, годував тисячі жебраків Петербургу [71].

Одним з найбільш яскравих, цілісних прикладів сутності, особливостей та результатів православної соціально-економічної системи, яка існувала на мезо-рівні, є діяльність Трудового Братства М.М. Неплюєва.

Діяльність Трудового Братства М.М.Неплюєва

М.М. Неплюєв (1851-1908) походив з відомого роду дворян Количевих. Він мав юридичну освіту та працював у дипломатичному корпусі за кордоном. По закінченні дипломатичної кар'єри він повернувся до рідного маєтку та вирішив зайнятись господарською діяльністю, підіймаючи сільське господарство рідної землі та покращуючи життя селян.

М.М. Неплюєв вирішив збудувати господарство, в якому б поєднувались принципи християнського життя та найновіші досягнення аграрної та інших галузей науки, техніки та технологій. Тому своє господарювання він почав із вивчення аграрної науки у Петербурзі та вивчення творів святоотцівської спадщини. Потім М.М. Неплюєв створив аграрну школу для

своїх селян, а через деякий час братство, що виросло з часом з трьох учнів школи до майже півтори тисячі осіб [57].

Господарювали спільно на основі православних принципів, а також якнайкращих методів і технологій господарювання. Власність була спільною: все своє майно – 18 тис. десятин землі, декілька заводів, величезні сади М.М. Неплюєв передав братству. Частину загального прибутку М.М. Неплюєв ділив між членами братства і клав їм на особові рахунки. Нікого не тримали силою, людина могла покинути общину, узявши з собою зароблені за весь період гроші.

Після смерті в 1908 році М.М. Неплюєва община проіснувала ще 20 років. Більшовики використовували досвід господарства для агітації як приклад комуністичного господарювання, поки не розібралися, що община створена на православній основі. Сам М.М. Неплюєв говорив про єдину – виключно сотеріологічну задачу общини: вона потрібна для того, щоб разом, спільно, допомагаючи один одному, рятувати свої душі.

Трудове братство, або сільськогосподарська артіль М.М. Неплюєва, за сучасною термінологією – це велике господарське об'єднання, до складу братства у різні часи його розвитку входило у середньому від 500 до 1500 осіб.

Взагалі воно проіснувало 40 років (1889-1929) упродовж двох соціальних епох у Глухівському повіті (теперішня північ Сумської області) [52, с. 3]. Братство і донині дивує нас реальним прикладом впливу духовно-моральних принципів православ'я на надзвичайні соціально-економічні успіхи; досягненням цілісної ефективності діяльності соціально-економічної системи (духовної, соціальної, гуманної, інтелектуальної, екологічної, базової, економічної).

Ефективність використання праці та капіталу у межах Братства була набагато вище, ніж за його межами (наприклад, використання десятипільного сівообігу у рослинництві дозволяло досягати підвищення врожайності у 2,5 рази вище, ніж у середньому по губернії) [52, с. 9].

У 1929 році, перед тим, як її було знищено у процесі колективізації, сільськогосподарська артіль М.М. Неплюєва мала:
- розвинуту агрокультуру,

- міцну господарську інфраструктуру, у тому числі рільництво (1000 га) з використанням новітньої на той час техніки (артіль мала 7 тракторів, у той час коли масове виробництво тракторів у США почалося з 1917 року, а у СРСР тільки починалось виробництво перших тракторів);

- луківництво (160 га), бджільництво (50 вуликів), тваринництво, садівництво (87 га), лісове господарство (330 га);

- міцне селекційне господарство (при тому що промислова селекція рослин стала розвиватись у світі та Росії з 1890 року, а перші селекційні станції в СРСР були зареєстровані тільки у 1920 році),

- лісопильний завод, цегляний завод (продуктивністю в 25 тис. шт. у добу), млин, торфорозробки, заводи (виноробний і з переробки продукції тваринництва), індустриальні майстерні (ковальсько-слюсарну, теслярську, столярну, шевську);

- телефонну мережу (перша у світі телефонна станція була збудована у 1878 році у США, телефонна станція у Києві – у 1886 році; в СРСР телефонний зв'язок почав розвиватись з 1920 року, коли Братство вже було телефонізовано);

- електростанцію (у т.ч. освітлення і 12 електромоторів; тоді коли більшість сіл Сумської області було електрифіковане тільки наприкінці 1960-х років);

- готель, суспільні їдальні, школи, ясла, клуб [52, с. 21, 22; 83].

Такі величезні успіхи були результатом тієї соціально-економічної системи та системи управління, яка склалась у Трудовому Братстві. Особливості системи полягали у наступному.

Ефективний організаційний механізм забезпечував самозбереження ціннісного ядра, укладу, принципів поряд з розумною адаптацією до змін зовнішнього науково-технічного та соціально-економічного середовища.

Динамічність та адекватність системи: зміни відповідно до змін духовних та матеріальних потреб суспільства (немає перевантаження або невикористання потенціалу).

Були створені умови для перетворення рутинної, монотонної праці у відносно привабливий процес, який був наповнений елементами творчості, завдяки механізації та модернізації

виробництва де це було можливо. Найбільш важка праця виконувалась машинами.

Відтворення та нове виробництво корисної для системи інформації (знань, принципів, цінностей, навичок, звичок, переконань, стереотипів мислення та поведінки) та духовно-моральної моделі управління.

Інноваційне відтворення – оновлення техніко-технологічної бази, знань, вмінь, навичок усіх працівників

Відтворення (як поточне, так і перспективне) фізичного, культурного, інтелектуального, духовно-морального капіталу (потенціалу) окремої особистості і системи у цілому.

Одним з найважливіших факторів успіху Братства була система управління. Управлінська система була збудована за принципами самоорганізації та самовідтворення. Це самовідтворення та збільшення управлінського потенціалу, духовно-морального та інтелектуального капіталу (потенціалу) системи, людських особистостей.

Система навчала керування на усіх рівнях організації. Навички лідерства та керівництва починали виховувати у сім'ях, потім у школі, і потім у трудовому та суспільному житті артїлі.

Вже в школі учні брали участь у «братських кружках» – системі, розробленій М.М. Неплюєвим. Крім звичайних сімей, члени братства об'єднувались у братські сім'ї, які складали артїлі – відносно самокеровані підрозділи, які виконували певний вид праці. Кожну сім'ю очолював «старшина», якого обирали із складу сім'ї, причому організацією суспільного життя могла керувати одна особа, а виробничою – інша.

Згідно з уставом Братства, було передбачено два основних види братів: повноправні, які складали меншість, та прийомні. Повноправні були володарями усього майна Братства, брали участь у виборах, встановлювали уклад життя Братства, тобто виконували функції стратегічного управління. Прийомні – на рівних правах брали участь у розподілі доходів, але не вирішували стратегічні завдання та не брали участі у виборах.

Вищим органом управління у Братстві була Дума, до складу якої входили повноправні брати. З метою здійснення господарського керівництва Дума обирала Господарську Раду (аналог уряду). До складу Ради могли увійти як повноправні, так і

прийомні брати і навіть сторонні особи. Діяльність Ради будувалась на основі кошторису, який затверджувався Думою. Таким чином, усі члени Братства у залежності від власного статусу мали можливість прийняття рішень на найвищому рівні діяльності Братства [52, с. 17].

Ефективне вирішення оперативних виробничих питань досягалося за рахунок наділення повноваженнями на кожному робочому місці .

Більша частка членів Братства у тій чи іншій мірі залучались до виконання керівних функцій. Це, з одного боку, давало змогу виховувати управлінський потенціал системи, а з іншого – давало простір для прийняття ефективних рішень на кожному місці, також завдяки атмосфері творчості, любові, взаємопідтримки та довіри в системі постійно генерувались інновації. Усе це робило систему стійкою та ефективною.

Унікальною була і система мотивації керівників, яка була створена у Братстві: ніяких додаткових винагород за виконання керівних функцій керівники Братства не отримували, оскільки рівна винагорода за працю для усіх членів Братства була принципом соціально-економічної діяльності. Звичайна для керівників мотивація влади та посадового росту була відсутня. В общині «Суворо заборонялася розумова гординя і будь-який вияв злої критики» [52, с. 17]. Основними мотиваторами праці керівників були духовні та соціальні – відповідальність за людей, які довірили керівнику власне благополуччя , праця заради Бога та людей, спокій совісті, мир та злагода на душі , радість та задоволення від успіхів, плідної праці. У Братстві, як і взагалі при артільній організації праці, усі у рівному ступені були зацікавлені у результатах справи, її якості, співчували рішенням і діям керівника та один одного. Звісно, таке було можливо тільки при умові єдиних духовних цінностей та прагнень, високій моральності усіх членів колективу від керівника до підлеглих. Такий морально психологічний клімат, у якому панували любов, злагода, взаємна підтримка, взаєморозуміння, був результатом не одного тижня або року, а років праці, результатом як створеної системи, так і щоденної важкої духовної праці кожного.

Самовідтворення системи забезпечувала розвинута система навчання, заснована на поєднанні п'яти основних складових

якісного навчального процесу – духовно-моральної, соціокультурної, інноваційно-інтелектуальної, професійної і прикладної, а також на установці на навчання та самонавчання протягом усього життя. Система навчання включала: обов'язкове отримання середньої спеціальної освіти кожним членом Братства; навчання у процесі праці; у процесі спілкування; відвідання творчих майстерень; самонавчання.

Організація діяла як жива цілісна соціально-економічна система, в якій, з одного боку, кожен виконує власні функції, а з іншого – існує тісний взаємозв'язок працівників та різних елементів системи; з одного – існують чіткі загальноприйняті правила та норми, а з іншого – свобода; з одного боку – чітка ієрархічна система влади, а з іншого – справжня демократія. Усе це дозволяло отримати величезний синергетичний ефект, коли результат діяльності цілої системи набагато більше суми часткових результатів окремих виконавців.

Братство функціонувало на принципах свободи, побудованої на внутрішній любові. Це, насамперед, була внутрішня духовна свобода. Також свобода відносилась як до вступу у братство, так і до виходу з нього; проявлялась у виборі способу життя (родинне чи чернече); у «дисципліні любові», виборі місця розкриття власних талантів та здібностей, свободі від соціальної нерівності, необхідності біологічного виживання (гарантія безкоштовного харчування, медичного обслуговування, забезпечення доглядом по старості).

У системі управління, яка існувала у Братстві, з'єдналося несумісне: свобода та дисципліна, ієрархія та демократія, економічна свобода як свобода від необхідності у матеріальних благах. За правильним зауваженням Л.Г. Мельника, свобода та любов були і економічним підґрунтям Братства М.М. Неплюєва [52, с. 31]. Вони були головним енергетичним джерелом життєздатності цієї мезо-соціально-економічної системи, як і у цілому православної соціально-економічної системи та створеної у її межах системи менеджменту. Інновації, які прийнято називати одним із головних джерел ефективного економічного розвитку, були лише закономірним результатом дії духовно-моральних факторів.

Коли ти постійно чекаєш любові від інших – ти не маєш свободи, коли вмієш любити та любиш сам – ти маєш свободу, оскільки любов завжди з тобою і не залежить від зовнішніх обставин [52, с. 32]. Любов до Бога, людей, Вітчизни, навколишнього світу дає впевненість та довіру, радість та насолоду від буття, від спілкування з людьми, від праці. Це те, чого так недостає як західним системам, так і нашому сучасному життю. І саме вона дає змогу підняти важкий тягар щоденної праці, соціальних та економічних проблем.

Лише на цій духовно-моральній основі можливо було упродовж сорока років будувати діяльність, у тому числі із застосуванням принципу – від кожного за здібностями – кожному за потребами, у т.ч. рівної для усіх оплати праці – системи, яка потерпіла крах усього через декілька тижнів після введення військового комунізму [52, с. 32].

Лекція 9

ДОМОСТРОЙ. ДІЯ ПРАВОСЛАВ'Я НА РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ І ПІДПРИЄМНИЦТВА

9.1 Домострой як еталон господарювання в православній соціально-економічній моделі.

9.2 Вплив православ'я на розвиток підприємницької діяльності. Основні риси господарської культури вітчизняних підприємців.

9.3 Доброчинна діяльність промисловців та підприємців.

9.3.1 Російські благодійники та меценати XIX – початку XX ст.

9.3.2 Благодійність і меценатство в Україні

9.1 Домострой як еталон господарювання в православній соціально-економічній моделі

Православ'я істотно вплинуло на господарське життя і розвиток підприємництва, виробивши самотній еталон господарського раціоналізму. Літературний носій цього еталона добре відомий. Це Домострой – книга, яка була написана

духовним наставником молодого царя Івана IV (Грозного) протопопом московського Благовещенського собору Сильвестром. Відомо, що Сильвестр, разом з Олексієм Адашевим, провів в роки юності Івана IV ряд видатних реформ в системі управління державою, місцевого самоврядування і суду. Сильвестр за походженням новгородець, був тісно пов'язаний з середовищем заможних ремісників і купців новгородського посаду. Таким чином, автор «Домострою» володів не тільки знанням і досвідом християнської віри і життя, але і безпосереднім досвідом управління, в тому числі господарського.

Для Сильвестра, як і для його попередників, економіка, господарське життя – явище далеко не першого порядку, і свою книгу він починає з викладу того, «как веровать во Святую Троицу и Пречистую Богородицу и в Крест Христов и в небесные силы, и святым мощам поклоняться и тайнам святым причащаться», «как царя почитать», «как почитать священников – попов и монахов – и пользу от них получают, творить молитвы на благость дому своему и всех дел своих» [34, с. 3-4].

Тільки після цього письменник пропонує «некий устав о мирском строении», який також починається знову-таки з морально-богословських проблем (в першу чергу щодо браку і сім'ї), і лише після того ми знаходимо «устав о домовом строении ... и о домашнем хозяйстве» [34, с. 4-5].

Отже, в «Домострої» ми бачимо очевидний пріоритет морального начала над економічним. Спочатку будь-яка людина, і перш за все господар, господиня, тобто той, хто поставлений вище на ієрархічних сходах, повинен поклопотатися про влаштування свого духовного життя і життя тих, за кого він відповідає, розуміти і виконувати своє призначення в світі, суспільстві. Тому в першій частині Сильвестр пише про те, як правильно вірувати і жити відповідно до заповідей, любити Бога і ближнього, ставитися до сім'ї і домочадців, старших, середніх і молодших, як ставитися до влади і духівництва, надавати милостиню неімущим і тим, хто знаходиться в скорботі.

Другий розділ присвячений устрою сімейного життя, і в цілому життя в суспільстві. Тут ми читаємо про те: як дітей вчити; як дочок виховувати і з приданим заміж видавати; дітям

батька і матір любити, і берегти, і покорятися їм, і утішати їх у всьому; про відносини чоловіка і дружини; про розпорядок дня і влаштування життя; про те, як керувати домочадцями, наставляти їх в моральному і господарському житті; про праведне і неправедне життя і його наслідки, про те, як жити відповідно до достатків.

Ми знову бачимо ієрархію в справах і відносинах: справа починається з молитви; діти і домочадці підкоряються дружині, дружина чоловіку, а чоловік – Богу. Відповідальність за влаштування як морального, так і господарського життя, у тому числі за моральний вигляд своїх слуг, несе господар будинку – чоловік, дружина йому перша помічниця.

Дуже детально описує Сильвестр ознаки неправедного життя, у тому числі відносини до людей в господарському процесі, попереджає про наслідки неправедності для всієї сім'ї. І так само детально описуються праведні справи, у тому числі в господарському житті, заохочення за праведність. Сильвестр підкреслює неприпустимість накопичення неправедного багатства і говорить, що милостиня приємна Богу тільки від праведних праць. В цьому ж розділі автор підкреслює необхідність жити відповідно до достатків: «по приходу тримати витрату».

Тобто перші два розділи сільвестрівського богослов'я господарства дуже мало відмінні від тих, які передбачаються святоотцівською традицією. Крім того, весь лад і зміст Домострою підкреслює проникнення всього життя, у тому числі господарського, православною культурою.

Власне господарському життю присвячена третя частина «Домострою», вона про те, як планувати господарське життя, вести облік і контроль, про розподіл обов'язків, про те, як виховувати, карати і заохочувати, як вести торгові справи, готувати і берегти запаси, брати позику, приймати гостей і поводитися в гостях, про правила ділового етикету. Сильвестр ще раз підкреслює розпорядок дня: «Каждый день и каждый вечер, исправив духовные обязанности, и утром по колокольному звону встав, и после молитвы мужу с женой советовать о домашнем хозяйстве...» [34, с. 115].

Тут ми бачимо і чітку організацію домашнього виробництва, і культуру, дисципліну праці, правила мотивації і взаєностосунків керівника (господаря, господині) і підлеглих (домочадців, слуг), і елементи того, що ми зараз називаємо кадровою політикою. Тут і заохочення і покарання, і милосердя і жорсткість, але не жорстокість до неприпустимих моральних вчинків, і виховання власним прикладом. Це ті елементи, про які часто забувають сучасні керівники. З приводу елементарної спекуляції на різниці цін на сезонні товари формулюється така позиція: «Кто живет таким образом, то прежде всего – от Бога греха нет, а от людей нареканий, от купцов – похвала во всех землях, а в доме благословенное, а не проклятое все, что есть и пить, и носить, и под рукой, и милостыню из чего подавать, все то Богу приятно, а душе на пользу» [34, с. 99].

З цього ми можемо побачити і виховання виробничої культури, і культури сплати податків і боргів, і рекомендації щодо отримання додаткового прибутку від раціонального господарювання, і чудові правила того, що ми зараз називаємо діловим етикетом, але не формальним, а що йде від душі.

Як документ епохи ринку, що тільки формується, до того ж епохи, обтяженої політичними потрясіннями, «Домострой» відобразив у собі постійну нестійкість ситуації, яка загрожує будь-якому господарнику. Звідси його прагнення звести до мінімуму залежність від зовнішнього середовища, культ дбайливості, ощадливості. Звідси ж і особлива турбота про підтримку репутації; адже доля у будь-який момент могла обернутися так, що без допомоги сусідів і навіть чужих людей під сумнівом виявився б не тільки добробут людини, але і її життя. Турбота про репутацію виявлялася і в тому, як ставилося питання про якість.

Правила домострою зробили величезний вплив на господарську діяльність, підприємництво, державну економічну політику як свого часу, так і на подальший час, визначивши еталон господарювання і підприємницької діяльності. Принципи домострою вплинули і на формування східнослов'янської економічної думки.

9.2 Вплив православ'я на розвиток підприємницької діяльності. Основні риси господарської культури вітчизняних підприємців

Дореволюційний етап розвитку більшої частки нашої держави відбувався у межах Київської Русі, а потім Російської держави. Ідеалом хазяйнування були **принципи православної господарської етики**, про які ми писали у відповідній темі. Як приклади, які задавали ідеал того, що ми зараз називаємо економічною, діловою, організаційною культурою. можна навести: «Повчання Володимира Мономаха» (XII століття) [68, с. 78-79] – своєрідний катехизис для голови держави, який у тому числі містить моральні і культурні основи господарювання; «Рукопис князя Всеволода» (XIII століття) [68, с. 81-82] – унікальну пам'ятку, яка містить у собі «Статут купецької корпорації у Великому Новгороді»; «Домострой» Сильвестра (XV століття) [34].

В традиціях домострою виховувалося не одне покоління вітчизняних купців і підприємців. Як згадував згодом Володимир Павлович Рябушинський – представник другого покоління цього відомого прізвища, «уклад життя почти до самої революції мог називатися патриархальним: сидели в своих особняках-усадебках, как западные средневековые феодалы в замках». Він же відзначав дві обставини, що були характерними для відомих купецьких родин: «По-перше, їх селянське походження, по-друге, глибока релігійність їх засновників». З цієї релігійності, з православного світобачення зростав особливий «православний» тип підприємницької етики. В цьому середовищі, орієнтованому на православну моральність і вікову народну мудрість, «учились мелочам, ритуалу, а через них и духу московской хозяйственной деятельности».

Художні і публіцистичні твори, присвячені подіям того часу, свідчать про вражаючу релігійність купецтва, яка іноді висловлюється як «мракобесие», «домостроевщина». Але рідко література вказувала на той позитивний імпульс, який давала ця релігійність розвитку приватних підприємств і господарства в цілому, як виявлялася в повсякденному побуті, в господарській діяльності. Рідко згадувалося і про те, що релігійність виявлялась

не тільки у загальнохристиянських нормах, але і в традиційних практичних господарських чеснотах. Це раціоналізм, що включає старанність, заповзятливість (спритність), обачність, вірність і точність в ділових відносинах, стриманість і милосердя, яке в господарському житті реалізується в добродійності. Дотримання християнських норм поведінки зв'язувалося з успіхом, господарський процес сприймався як Промисел Божий, де людська воля часто безсила.

Але православ'я не просто знайшло свій власний еквівалент протестантському раціоналізму. Воно спочатку виходило з більш високих моральних критеріїв, що не могло не відобразитися і на діловій сфері. В протилежність протестантському «визначенню до спасіння» і «виправдання вірою» моральною нормою православ'я є, за словами протоієрея Сергія Булгакова, «хождение перед Богом с мыслью об ответственности перед ним» [15], для православної людини сам по собі успіх зробленої справи, величина прибутку, яку вона приносить, ще не є доказом моральної виправданості та богоугодності людини. «Краще быть в праведном убожестве, чем в неправедном богатстве», – наказував Домострой, і російські купці, часто звинувачені в схильності до обману, в переважній більшості своїй твердо слідували цій заповіді.

Як ставилися купці і підприємці до багатства і успіху у справах? Дуже популярна серед купців була старозавітна книга Іова, в якій пророк говорить: «Полагал ли я в золоте опору мою и говорил ли сокровищу: ты надежда моя? Радовался ли я, что богатство мое было велико, и что рука моя приобрела много?.. я отрекся бы тогда от Бога Всевышнего... Но Он... не предпочитает богатого бедному, потому что все они дело рук Его» (Иов 24-25, 28, 34) [8].

Тимофій Васильович Прохоров, власник Трьохгірської мануфактури, писав: «Богатство то хорошо, когда человек, приобретая его, сам совершенствуется нравственно, духовно; когда он делится с другими и приходит к ним на помощь. Не будь богатства, не было бы ни открытий, ни усовершенствований в различных отраслях знаний, особенно промышленных. Если богатство приобретено трудом, то при потере его оно сохранит

от гибели человека: он станет вновь трудиться и ещё может приобрести больше, чем у него было, он живет «в Боге».

Ставлення до багатства, яке охарактеризував Т.В. Прохоров, є характерним для багатьох російських підприємців. «Багатство обязывает» - це був їх принцип.

П.А. Буришкін, автор книги «Москва купецька», згадував: «Самое отношение предпринимателя к своему делу было несколько иным, чем теперь на Западе, или в Америке. На свою деятельность смотрели не только или не столько, как на источник наживы, а как на выполнение задачи, своего рода миссию, возложенную Богом или судьбою. Про богатство говорили, что Бог его дал в пользование и потребует по нему отчета, что выражалось отчасти и в том, что именно в купеческой среде необычайно были развиты и благотворительность, и коллекционерство, на которые смотрели, как на выполнение какого-то свыше назначенного долга» [18].

Ставлення до багатства, як до хреста, даного Богом, розуміння того, що «кому много дано, с того много и спросится», було поширено серед російського купецтва.

Система цінностей, пов'язана з православ'ям, багато в чому визначала поведінку представників торговельно-промислового стану і була основою внутрішньокупецьких взаємостосунків. Не випадково, що саме в Росії отримало розповсюдження таке явище, як укладення угод за допомогою чесного слова, скріпленого не підписом і печаттю, а хресним знаменням. Міцним було купецьке слово, і, мабуть, в цьому одна з причин того, що навіть при розвинутому ринку багато угод укладалися поза біржою – в коморах і трактирах. В.О. Гіляровський, знавець московського життя початку ХХ ст., описує один з таких трактирів, прозваний «хлебной биржей», де збираються за часом «солидные купцы, делают сделки с уха на ухо, предъявляют образцы, после чего ударяют по рукам и едут обедать к «Яру». Через час агент из какого-нибудь порта мог сообщить, что цены поднялись, в силу чего только что заключенная сделка оказывалась убыточной. Но раз слово было дано, приходилось нести и потери» [26].

Часто купец міг користуватися тільки кредитним капіталом. Надання кредиту ґрунтувалося на довірі кредитора.

Не випадково в цей час слово «віра» і «кредит» були синонімами. Примітно і те, що першорядне значення мав саме безпроцентний кредит.

Однією з головних особливостей торговельно-промислового життя того часу був сімейний характер підприємництва. І фабрики, і торгові фірми залишалися часто власністю тієї сім'ї, члени якої створили підприємство, ним керували і передавали його по спадку членам своєї ж родини. Це створювало абсолютно особливий дух взаємного зв'язку і взаємної відповідальності різних поколінь сім'ї, які буквально жили своєю справою. Тому так багато значила репутація і чесне ім'я фірми.

Для багатьох вітчизняних підприємств був притаманний особливий тип внутрішньофірмових відносин, в якому втілювався православний дух соборності, прагнення будь-якого соціального організму, будь то сім'я, підприємство або держава, до цілісності.

Фабрика в Росії кінця XIX – початку XX століть часто була вже «цілим містом», де було все необхідне для життя: школа, лікарня, житло для робітників і службовців, їдальня, бібліотека, пологовий будинок, будинок для людей похилого віку, іноді навіть театр, як на Нікольській мануфактурі Сави Морозова.

Фабричні їдальні належали артілям і були дешеві, а у фабричних магазинах можна було купувати товари в кредит. Підприємства мали свою пожежну команду і поліцейських. А обслуговування навколишнього населення сприймалось як «повинність». Розвиток справи, її зростання, якість («добро», «доброта», говорили у той час) продукції, що виробляється, були предметом невпинної турботи декількох поколінь підприємців. І це мало величезний вплив на розвиток країни.

Наприкінці XIX – початку XX ст. Росія показала світу „російське економічне диво” (тема 9), залишаючись переважно аграрною країною, за темпами зростання промислової продукції і зростання продуктивності праці вийшла на перше місце в світі, випередивши не тільки європейські країни, але і США, що стрімко розвивалися.

Російські фабриканти XIX – початку XX століття добилися найвищої якості своїх товарів. Покупці в Москві, Лондоні, Парижі або Харбіні могли брати їх із закритими очима.

Конкурентоспроможність російських товарів полягала в їх унікальності, красі і доступності. Російські купці завжди прагнули здивувати своїми товарами або методами їх реклами. Досі, через сто років, вражають фарби і щільність морозівських сатинів, яскравість прохоровських ситців, витонченість кузнецовського фарфору, чавунне мереживо каслинського литва.

Чисельні золоті і срібні медалі, отримані російськими товарами на європейських і всесвітніх виставках, говорять про їх найвищу якість і конкурентоспроможність.

Російському купецькому середовищу була властива найвища вимогливість до ділових якостей людей. За словами В.П. Рябушинського, тут не виносили необов'язковості, маніловщини, в'ялості. Зневажали, коли справа не доводилася до кінця.

Жива присутність господаря на всіх етапах розвитку справи, натхненність економічної діяльності були однією з головних рис вітчизняної моделі підприємництва. Такі взаємостосунки встановлювалися на основі ділових якостей купця, фірми. Оцінка їх достоїнств була іншою, ніж, наприклад, у Франції, де торговець прагнув продати якомога дорожче, хоча б за рахунок скорочення обороту; де хорошим купцем вважався той, хто умів продати дорого. В Росії, навпаки, хорошою фірмою вважалася та, яка могла торгувати дешевше, ніж її конкуренти. Проте ця дешевизна не повинна була йти за рахунок недоплати торговому персоналу.

Іншим виявом високої моральності дореволюційного вітчизняного підприємництва був культ чесної конкуренції. У дореволюційні часи була добре налагоджена система купецьких гільдій, зі своїм кодексом честі, правилами роботи, системою присвоєння статусів. Купець першої гільдії за своїм положенням відповідав званню дійсного статського радника, за воїнським партикуляром – генерал-майору. Купець першої гільдії мав право здійснювати міжнародні перевезення у режимі «зеленого коридору». За усю історію Російської імперії не було жодного судового розгляду за контрабанду по відношенню до купців першої гільдії.

З розвитком підприємництва, коли виникла необхідність формування загальних принципів саме підприємницької

діяльності з урахуванням норм моралі та культурних ідеалів хазяйнування, було розроблено «Сім принципів ведення діл у Росії», перший з них звучить так: «Прибыль важнее всего, но честь выше прибыли» [79].

Таким чином, основні риси економічної (господарської) культури вітчизняних підприємців кінця ХІХ – початку ХХ це:

- сполучення високої моральності, принципів християнської господарської етики та господарських чеснот (раціоналізму, заповзятливості, старанності, правдивості, точності у ділових стосунках);

- сприйняття багатства, влади, діла як обов'язку перед Богом, державою, суспільством, власними робітниками, і, як наслідок, турбота про власних працівників, щедре благодійництво – те, що ми зараз називаємо соціальною відповідальністю;

- сімейний та соціальний характер підприємництва;

- ставлення до праці як до чесноти, способу зростання особистості, перетворення навколишнього світу;

- взаємна довіра, яка пронизувала усі внутрішні та зовнішні стосунки, так, широко розповсюдженим було таке явище, коли договори складались лише на основі чесного слова, яке було скріплено не документом, а хресним знаменням;

- висока вимогливість до ділових якостей людей;

- культ чесної конкуренції, турбота про якість продукції ;

- жива присутність господаря на всіх етапах розвитку справи;

- соборність, яка виявлялась як у зовнішніх, так і у внутрішніх відносинах на самому підприємстві, особливо це виявлялось в артільних формах господарювання [31].

9.3 Добродійна діяльність промисловців та підприємців

9.3.1 Російські благодійники та меценати ХІХ – початку ХХ ст.

Наслідком постійного «ходження пред Богом» була також щедра добродійність купців та підприємців. Достатньо назвати

суми, які витратили на справи милосердя тільки деякі з них: Г.Г. Солодовніков – більш 10 млн крб., Бахрушини – 3,4 млн крб, Третьякови – 3,1 млн крб, Медведнікови – більше 2 млн крб. А внесок С.І. Мамонтова, С. Т. Морозова, К.С. Алексеєва (Станіславського) не підлягає оцінці в грошовому виразі.

Добродійні пожертвування були могутнім стимулом розвитку охорони здоров'я, освіти і культури. Причому не тільки великі купецькі родини витрачали гроші на добродійність, але і дрібні підприємці. В першу чергу меценатів привертала сфера освіти, перш за все професійної.

Як яскравий приклад благодійництва можна навести династію Бахрушиних. Олексій Бахрушин, засновник промислової династії, залишив після себе велику родину з восьми синів і дочок, кожен з яких вніс свою лепту в зростаючу славу роду Бахрушиних. Особливу популярність і подяку російського народу отримали брати Петро, Олександр і Василь Бахрушин. Всі вони були купцями І-ї гільдії, займалися, крім традиційної шкіряної справи, виробництвом суконних тканин, виготовленням рукавичок і т.д. Але прославилися вони своєю добродійністю і благочестям. В цілому вони пожертвували величезну на ті часи суму в три з половиною мільйони рублів «на громаду», побудувавши в Москві і в своєму рідному місті Зарайську 18 храмів і більше 100 цивільних будівель, які були безоплатно передані у міську власність [48].

Найбільш великим комплексом був Дитячий притулок у Сокольничому гаю для бідних і сиріт православного сповідання. Діти там виховувалися безкоштовно з 4-6 років до повноліття, до «виходу в люди», отримуючи до цього часу якусь професію. Жили діти в добротних цегляних будинках, працювали і навчалися в майстернях, а центром цього благодійного містечка була церква Живоначальної Трійці.

Метою діяльності Бахрушиних завжди була користь народу і Вітчизні. Порадившись зі своїм сімейним лікарем О.О. Остроумовим, брати Бахрушини знайшли кошти на будівництво найбільшої на той час лікарні на 200 ліжок в Сокольниках для невиліковних хворих (зараз це лікарня № 33 імені О.О. Остроумова), а при ній – храму Ікони Божої Матері «Всіх Скорботних Радість». Лікування було безкоштовним,

єдиним побажанням благодійників було прохання поминати на літургії їх самих, їх сім'ю і їх покійних батьків [48].

У 1898 р. у самому центрі Москви, між Болотною площею та Софійською набережною, вони побудували будинок «безкоштовних квартир» для багатодітних бідних вдів і дівчат, що вчаться. При будинку діяли два дитячих садки, початкове і ремісниче училище, а щоб матері могли працювати вдома, для них були створені швейні майстерні.

Не обійшли увагою підприємці і вітчизняну науку. О. Бахрушин фінансує різні медичні дослідження, підтримує роботи із створення вітчизняного повітряного флоту. Ф.П. Рябушинський стає ініціатором і організатором наукової експедиції по вивченню Камчатки, жертвуючи на неї 200 тис. крб. Будучи в душі новатором, С.І. Щукін засновує на початку століття при Московському університеті інститут психології – наукову установу абсолютно нового для Росії профілю. Вихідці з підприємницьких сімей стають відомими вченими. Сім'я торговців чаю і господарів цукрозаводів Боткіних дає Росії видатного лікаря-клініциста, академіка, ініціатора створення першої в Росії безкоштовної амбулаторії і лікарні – С.П. Боткіна. А виходець з сімейства найбільших промисловців і банкірів Д. П. Рябушинський стає талановитим фізиком. В 1904 році для проведення наукових досліджень в батьківському маєтку Кучино він будує першу в країні аеродинамічну лабораторію, перетворену потім в інститут. Активно вкладалися гроші в охорону здоров'я і мережу соціальних установ. Клінічне містечко на Дівочому полі в Москві створене, головним чином, сім'єю Морозових. Лікарня імені Солдатенкова, Солодовницька лікарня, Бахрушинські, Хлудовські, Мазурінські, Горбовські будинки для безпритульних; Арнольдо-Третьяковське училище для глухонімих [47].

Але понад усе російські підприємці підтримували мистецтво. Ось лише неповний перелік дарів і справ, і всього лише московського купецтва: Третьяковська Галерея, Щукінський і Морозівський музеї сучасного французького живопису, Колекція російського фарфору А.В. Морозова, підбірка ікон С.П. Рябушинського, Приватна Опера С.М. Мамонтова, Опера С.І. Зиміна, Художній Театр

В.С. Алексєєва-Станіславського і С.Т. Морозова, видавництво Солдатенкова, «Щепкінська» бібліотека.

Дуже багато уваги приділялося відродженню і збереженню національних форм в мистецтві і культурі (будівництво церков, відродження російської духовної музики і живопису, заохочення майстрів, що творили в національному дусі).

Своєю соціальною активністю, турботою про благо і процвітання Вітчизни російські купці і промисловці підготували розквіт національної культури на рубежі ХІХ і ХХ ст. Ця діяльність кращої частини купецтва, така світла, така благородна, така дивовижна, належить найважливішим сторінкам історії російського народу.

9.3.2 Благодійність і меценатство в Україні

Сьогодні, коли в Україні підприємництво знову набуло великого розмаху, саме час озирнутись на історію відомих підприємницьких родин, осягнути феномен доброчинності в Україні в той період та зрозуміти, якими почуттями керувались підприємці, даючи такі великі пожертви на лікарні, притулки для бідних, школи, бібліотеки, музеї.

Витоки та поширення української благодійності нерозривно пов'язані з етно- й культурогенезом в Україні й особливо з прийняттям християнства (988 р.). З утвердженням нової віри та заснуванням церковної організації поширилося цілеспрямоване опікування знедолених і немічних. Релігія стала рушійною силою розвитку доброчинності, яка визнається нормою християнської моралі й утіленням чеснот справжніх її представників. У середні віки та нові часи церква й, зокрема, монастирі були центрами соціальної допомоги знедоленим і незаможним, виконуючи основні функції: забезпечення нужденних грошима й натуральними продуктами (милостиня), лікування та навчання.

Така благодійність церкви, крім релігійних мотивів, обумовлювалася відповідними постановами. Церковний статут 996 р. покладав опіку хворих, інвалідів, жебраків та інших соціально незахищених категорій населення на духівництво,

визначивши десятину на утримання монастирів, храмів та лікарень і притулків при них.

Водночас заснування благодійних закладів та опікування ними, право "подання" на будівництво церкви набуло поширення серед можновладців, заможних громадян, а згодом – братських організацій та козацтва.

Розвитку доброчинності в середні віки також сприяло ктиторство, коли певна особа споруджувала або відновлювала церкву, відмовляючись від своїх прав на неї. В умовах відсутності української державності в литовсько-польську добу багато княжих родів, церковних діячів, місцевих урядників сприяли розвитку української культури й освіти, опікуючись православною церквою, соціально незахищеними категоріями населення. Хрестоматійною стала згадка про роль князя К. Острозького, митрополита П. Могили в обороні православної церкви та розвитку української культури [9].

Протягом XVI – XVIII ст. важливу роль у справі піднесення національно-релігійної свідомості українського народу відігравали громадські організації міщанства - братства, які багато уваги приділяли влаштуванню шпиталів, притулків лікарень, шкіл, друкарень, реставруванню соборів, моральному й церковно-релігійному вихованню молоді. Із появою на політичній арені козацтва воно перебирає на себе функції головного захисника національно-релігійних інтересів українців. Варто згадати про неписані, але від того не менш дієві складові кодексу козацького лицарства, до яких входило поняття благодійності, на що свого часу вказував Д.І. Яворницький.

В Україні перші ознаки меценатства як явища зафіксовано в XVII ст. Варто назвати тих, хто увічнив свої імена безкорисливим піклуванням про Київ та киян: *Галишка Гулевичівна* (подарувала свою садибу для майбутньої Києво-Могилянської колегії, а згодом академії), *Петро Могила* (митрополит і письменник, який заснував цю колегію, відбудував стародавні Десятинну й Василевську церкви, а також протегував письменникам, художникам та книгодрукуванню), гетьман *Петро Конашевич-Сагайдачний* (пожертви Братському монастирю і школі), гетьман *Іван Мазепа* (спорудження великих храмів на Подолі й Печерську), полковник *Михайло Миклашевський* (засновник

Георгіївського собору, Видубицького монастиря), міщанин *Петро на прізвисько "Залізний Гріш"* (зведення церкви Миколи Притиска на Подолі). Ці та інші факти є віддзеркаленням тієї моральної й духовної оцінки благодійництва в українському суспільстві, яка походить від давніх традицій, що формулювалися приблизно так: подаймо щиросердно гріш тому, для кого він є найбільш потрібний сьогодні [9].

Звернення представників різних соціальних прошарків до нагальних проблем суспільства в 60 – 70-х рр. XIX ст. сприяло оформленню організованих форм доброчинності, які стали провідними в наступні десятиліття — спеціальні комітети, товариства, фонди, заклади та установи. Вони надавали можливість збіднілим верствам населення отримати як матеріальну підтримку, так і включитися до більш-менш повноцінного життя, що свідчило про якісно новий ступінь розвитку суспільства [27].

Мотивація доброчинності купців і промисловців була пов'язана не тільки з підвищенням економічної ролі цієї верстви, становищем її в соціальній структурі суспільства, її самоорганізацією та самоідентифікацією, а й особливостями світогляду, духовним і психологічним складом підприємців. Специфіка соціального становища та рис останніх пояснюється й тим, що період формування і становлення капіталізму в Україні був досить коротким (трохи більше півстоліття) при швидких темпах промислового розвитку та модернізації виробництва. При зростанні економічної ролі підприємницької верстви всі основні важелі державної влади залишалися у руках самодержавного уряду й численної бюрократії, яка поповнювалася переважно представниками помісного дворянства. Відповідно соціальний і становий статус промисловця та купця не відповідав економічному [27].

З іншого боку, в середовищі освіченої частини суспільства, як і в цілому в громадській свідомості, існував критичний погляд на підприємництво, пов'язаний з традицією заперечення культу багатства, «усвідомленням неправди грошей», коріння якого знаходилися у християнській православній моралі.

В переважній своїй більшості, вийшовши з низів, кращі представники торгово-промислових кіл зберегли у собі також

традиції та релігійність народу, які були тим самим моральним стрижнем, без якого духовність і культура взагалі немислимі. До того ж багатство у суспільній думці того часу асоціювалося з таким моральним поняттям, як відповідальність. Тому філантропія серед представників ділового світу розглядалася як особлива місія, як виконання призначеного Всевишнім обов'язку. Цей чинник також впливав на те, що добродійна діяльність ставала родинною традицією й передавалася з покоління в покоління.

Хоча звернення промисловців і комерсантів до добродійності частково пояснювалося і прагматичними чинниками. Індивідуальні пожертви, членство в благодійних організаціях були засобом досягнення офіційного й суспільного визнання – державних нагород або посад в місцевих управлінських органах, збільшення авторитету власного імені та покращення іміджу родини. З середини ХІХ ст. у підприємницькому середовищі почали складатися певні психологічні стереотипи й поведінка стосовно жертвувань на суспільні потреби. Участь у добродійній діяльності купців і промисловців набула форми престижної соціальної поведінки. На багатьох великих підприємствах уже з кінця ХІХ століття відрахування на навчальні та лікувальні заклади, різні соціальні потреби стали обов'язковими. Поряд із цим благодійна діяльність демонструвала чималі благодійницькі потенції купців і промисловців, які яскраво розкривалися в роботі їх представників в органах міського й, деякою мірою, земського самоврядування.

До того ж влада завжди високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних завдань, стимулюючи цей процес відповідними атрибутами. За суттєві жертвування вони отримували звання, чини, нагороджувалися орденами, входили до «штату» Імператорського людинолюбивого товариства [9].

Втім саме духовно мотивована добродійність набувала найбільшого соціального ефекту. Адже загострення багатьох проблем у пореформеному суспільстві, викликаних розвитком капіталізму, спонукало підприємців власними зусиллями пом'якшувати їх, усвідомлюючи свою важливу роль у його поступі на гуманістичних та культурно-освітніх засадах.

На початку ХХ ст. в Україні вже відзначалося становлення певних елементів системи соціального захисту, яка поєднала державні, церковні, станові, земські, міські, різних громадських товариств і окремих осіб благодійні заклади. Причому установи двох останніх видів, щодо своєї кількості та охоплення тих, хто потребував опіки, посідали провідне місце в суспільстві. Так, скликаний 1910 р. З'їзд з обміну досвідом і координації дій численних інституцій констатував існування в імперії 4762 таких об'єднань і закладів відповідного спрямування. При цьому лише 25 % їхнього бюджету становили надходження з державної скарбниці, від земств, міст і станових установ, 75 % – добровільні кошти громадян (понад 60 млн крб.) [9].

Як свідчать статистичні дані, загальна кількість осіб, що скористалися благодійністю в 1898 р., становила понад 7 млн чоловік, не враховуючи 20,4 млн осіб, які звернулися за благодійною допомогою. За кількістю звернень на першому місці були заклади для лікувальної допомоги – 61,7 %, на другому місці – заклади для дешевого та безкоштовного проживання – 13,6 %. Високий відсоток склали притулки, а також заклади для безкоштовного харчування – 12,7 %. Важливо те, що 82 % усіх благодійних закладів були приватними. З 1890 р. питома вага пожертвувань підприємців у загальному обсязі жертвувань досягає 90 % [24]. В Україні на початку ХХ ст. статус найбільшого благодійного центру мав Київ, де громадська доброчинність набула великих розмірів, а її вплив був відчутним в багатьох сферах життя міста.

З останньої третини ХІХ ст. доброчинність починає набувати специфічної ролі в соціальному поступі, коли виявляється її випереджаючий, соціально новаторський характер щодо аналогічної діяльності державних інституцій. З того часу чітко проглядається інноваційний характер громадської благодійності, яка випереджала соціальні стандарти, що домінували в практиці держави, а нерідко і у свідомості суспільства. Тут слід назвати в першу чергу спорудження дешевого міського житла, відкриття закладів з догляду за дітьми під час перебування батьків на роботі, заснування землеробських колоній та ремісничих притулків (перевиховання й реабілітація

малолітніх правопорушників), просвітницьких установ та інших соціальних інститутів.

Значна увага приділялася організації трудової допомоги нужденним, улаштуванню будинків працелюбства, де громадяни не тільки отримували одяг, їжу та житло, а й мали змогу заробити собі копійку на прожиття. 1895 р. під опікою дружини царя Олександри Федорівни було засноване «Попечительство трудової допомоги», завдання якого полягало в координації дій зі створення відповідних закладів, що мали боротися не тільки з безробіттям, а й із професійним жебрацтвом. До цієї роботи були залучені чималі громадські сили, які сприяли тому, що в процесі розвитку будинки працелюбства трансформувалися із закладів для надання тимчасової роботи у великі установи з широкою діяльністю, різноманітними формами трудової допомоги всім бажаючим. І вже у 1900 р. вони функціонували в усіх Губернських центрах, а також у таких містах: Одеса (два будинки), Миколаїв, Маріуполь, Ніжин.

Безплатна робітнича їдальня вважалась гордістю рудника С.М. Колачевського. Унікальність їдальні полягала в тому, що вона була пристосована під театр на 1000 глядацьких місць з власною сценою. Тут виступали славнозвісні театральні трупи з такими видатними майстрами, як Саксаганський, Заньковецька. По вихідних і святах влаштовувались читання з подальшим переглядом «туманних карток» (прообраз кіно). У підвальному приміщенні цієї споруди розміщувалася пекарня, в якій випікалося до 60 пудів хліба на день. Тут знаходилася і лазня з душовою. Завдяки С. Колачевському з'явилась лікарня для робітників на 10 ліжкомісць, відкрито притулок для бездомних [55].

Об'єктивна потреба суспільства в освічених громадянах, у забезпеченні зростаючої економіки фахівцями й грамотними робітниками, недостатня увага уряду до просвітництва народу обумовили той факт, що освітня галузь стає пріоритетним об'єктом доброчинності на межі XIX-XX ст. Така діяльність усе більше набуває важливого суспільного характеру. Громадська ініціатива й благодійні капітали сприяли розвиткові всіх ланок системи освіти – від заснування громадянських організацій та установ, які займалися поширенням освіти серед бідного

населення, до створення професійних навчальних закладів усіх рівнів. Найбільш потужних зусиль у цьому плані, поряд з інтелігенцією, докладали підприємці, надаючи перевагу розвитку професійно-технічної й комерційної освіти. Кошти, надані ними, виявилися вирішальним чинником при заснуванні на межі ХІХ – ХХ ст. Катеринославського гірничого, Харківського комерційних інститутів.

Вже з 70-х рр. ХІХ ст. у Донецькому вугільно-металургійному і Криворізькому залізорудному басейнах, насамперед при копальнях і підприємствах гірничодобувної промисловості, їх господарі на свої кошти відкривали й утримували професійні школи, будучи зацікавленими в підготовці технічного персоналу для власних потреб. Спрямовуючи пожертви до сфери освіти, купці та промисловці не тільки керувалися мотивом престижності, а й розглядали їх як своєрідну форму довготривалого вкладення капіталу в умовах розвитку ринкових відносин. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі стала визнаватися як фактор, що сприяв якісним змінам в управлінні торговельними закладами й промисловими підприємствами.

Прагматизм капіталістів в останні два десятиліття ХІХ ст. спонукав їх при багатьох заводах засновувати народні училища, вечірні класи для пролетарів, недільні читання та різного рівня професійні навчальні заклади. У перші роки ХХ ст., за даними української дослідниці В.І. Кізченко, при підприємствах України функціонувало близько 110 шкіл для дітей робітників. На той же час було також засновано 49 нижчих ремісничих навчальних закладів, в яких навчалися 3,3 тис. учнів. Тому багато в чому завдяки організаційним та матеріальним зусиллям промисловців серед робітників України відсоток грамотних напередодні революції 1905-1907 рр. досяг 50,8 %, тоді як серед усього населення краю він не перевищував 20 % [27]. І хоча діяльність добродійних організацій та окремих осіб не могла вирішити всіх проблем освіти в Україні, а надана ними підтримка була далеко недостатньою для тієї ситуації, в якій перебувала школа, усе ж саме благодійність значною мірою компенсувала мінімальне фінансування державою цієї важливої для суспільства сфери.

Іншим напрямом громадської благодійності по підтримці освітньої сфери, який набув широкого розвитку, було надання різнобічної допомоги незаможним учням і студентам. Допомога насамперед передбачала внесення плати за навчання, створення стипендіальних фондів, спорудження гуртожитків і їдалень, надання грошової допомоги, підтримку в різних невідкладних випадках.

Прилучення до освіти, розвиток естетичних смаків сприяли усвідомленню підприємцями значення й такого феномена, як меценатство – суспільно-корисної справи, спрямованої на розвиток культури та мистецтва. Українські меценати об'єднували в собі два типи меценатів: фундатора та організатора, докладаючи певних зусиль до пропагування своїх надбань, розповсюдження наукових знань, утворення благодійних фондів. Внаслідок особливо інтенсивного нагромадження творів живопису в найбільших містах України – Києві, Львові, Одесі, Харкові – формувалися значні мистецькі зібрання, які згодом стали основою сучасних українських художніх музеїв. Колекціонування творів мистецтва було стільки ж справою престижу, скільки й вигідним вкладенням капіталу.

В мистецьких колах інститут меценатства відіграв роль консерватора і охоронця результатів творчої діяльності. Представники культурницької інтелігенції не вважали для себе соромним звернутися до меценатів з проханням про надання фінансової допомоги для розвитку того чи іншого проекту. На той час склалася певна система індивідуальних прохань щодо залучення вільних коштів меценатів. Існувала і колективна форма клопотань у вигляді адресних аркушів, що розсилалися освітніми і благодійними товариствами земствам або особисто меценатам.

Садибне меценатство відноситься до підтримки мистецького і колекціонерського руху: саме в міських палацах і в заміських родових маєтках українського панства впродовж кількох поколінь збиралися високохудожні предмети декоративно-прикладного мистецтва, живописні полотна, скульптура, формувалися бібліотечні зібрання. Самі ж садибні комплекси являли шедеври садово-паркового й архітектурного мистецтва.

Якщо меценатство в Україні несло ознаки елітарного явища, вимагаючи певних художніх смаків у меценатів, то виявити

співчуття й милосердя до знедолених були в спроможності представники різних верств населення. Грань між приватним та суспільним благодійництвом в Україні не була чіткою. В досліджуваний період складаються територіальні заклади громадської опіки: земські, селянські, міські, церковно-приходські. Оскільки загальнолюдські моральні якості, такі як співчуття, жалість, милосердя, закладені в серцевину більшості релігійних систем, значною мірою сприяли розвитку благодійництва, тому найрозповсюдженішою формою благодійництва українських меценатів була пожертва убогим, на храми, церкви, богадільні. Наскільки тісно перепліталось художнє меценатство з приватною благодійністю, свідчить зацікавленість в спорудженні собору Св. Володимира, яку виявляли усі відомі меценати Києва.

Однією з ланок в ланцюгу добродійного перерозподілу майна на користь бідних був духовний заповіт. Після реформ 60 - 70 рр. XIX ст. у Російській імперії поширюється заповіт майна земству з домовленістю про його подальше використання (наприклад, на відкриття богаділень, шкіл, лікарень). У деяких випадках на прохання заповідача його ім'я присвоювали запровадженому ним закладу.

Активною є участь жінок в суспільній благодійності. Заможні спадкоємниці М.Є. Браницька та А.Д. Гавриленкова спорудили в своїх маєтках храми, церковно-приходські школи, лікарні. Жінки з родини Терещенків – О.Н. та Н.В. Терещенко були членами Ради Київського Відділу Кураторства Імператриці Марії Федорівни про глухонімих.

Висновки. Господарська діяльність дореволюційної Росії в моральній основі своїй визначалася вимогами православного віросповідання. Це була економіка, в якій інтереси окремих людей не приносилися в жертву абстрактній ідеї економічної ефективності. Православна Росія йшла до свого «соціального ринкового господарства», причому значно раніше за Західну Європу.

Благодійництво і меценатство виходять насамперед із засад християнської моралі та вчення про допомогу ближньому. При цьому рушійною силою усіх добродійних справ завжди було внутрішнє усвідомлення необхідності пожертв як окремих

людині, так і на користь нужденних груп населення. Наслідування християнських принципів, окреслених заповіддю, що «права рука не повинна знати, що робить ліва», допомагало заможним людям безкорисливо ділитися з тими, кому підтримка була конче потрібна.

Розвиваючись на окремо взятій території, в межах тогочасної Російської та Австро-Угорської імперій, українське меценатство набуло своїх відмінних особливостей, а саме: переважання купецького меценатства, індивідуальної пожертви над колективною, особливо у вигляді духовного заповіту, міцні родинні традиції добродійності на базі релігійних норм, перетворення окремих маєтків знаті на локальні художні та освітянські центри, певна частка єврейського меценатства.

Усі напрямки благодійництва і меценатства виходили з загальних положень офіційної державної політики про “просвічену турботливість”, служіння привілейованих прошарків населення на користь іншим [11, 54].

Меценатство та благодійництво надавало українцям можливість увійти в коло імперської еліти. Водночас широка громадська благодійність українських меценатів була першим кроком до становлення професійної системи соціального обслуговування населення.

Якщо меценати на західноукраїнських землях віддавали перевагу створенню іменних філантропічних фондів, покликаних сприяти матеріальній підтримці окремих закладів за національною ознакою, то наддніпрянські благодійники діяли в руслі фінансування будівництва корпусів, запровадження іменних стипендій, головування в опікунських радах. Об’єднуючим чинником поставала активна приватна ініціатива.

Українська інтелігенція надавала велику роль моральності в походженні багатства меценатів.

Доброчинність на українських землях у XIX – на початку XX століття була важливою складовою суспільного життя. Дослідження меценатства на прикладі переломного етапу вітчизняної історії – друга половина XIX – початок XX століття – має практичне значення для відродження культурних надбань українського народу, національно-культурного розвитку сучасної України. Усвідомлення меценатства актуально з погляду

сприймання досвіду вітчизняних меценатів минулого в плані пошуку фінансової бази для здійснюваних культурних та соціальних заходів.